

Kutató leszek 1969—1981

A Köznevelés-nél

Bementem a Művelődésügyi Minisztériumba, és beléptem a páternoszterbe. A minisztérium szürke tömbje a Szalay utcában ült, a Pénzverdével együtt egy egész háztömböt tett ki. Szürke, nehézkes és nyomott volt, mint bent a levegője (nem véletlenül mentek ki sétálni ebédszünetben a hivatalnokok a Kossuth térre, a szobor sarkához). A fülledt és levegőtlen épületben ételszag is terjengett (nem voltak még meg a szagelszívók, földszinten folyt az étkeztetés); az előcsarnokot csak később igyekeztek dekorálni a mindig aktuális miniszter ízlése – és gazdasági vezetőjének lehetőségei – szerint. Nyomasztó, de egyben otthonosan ismerős is volt ez a hely (és az maradt a mai napig). A páternoszterből – óvatosan, nehogy a padlástérben „átforduljak” – a harmadikon léptem ki. Itt székelt a Köznevelés.

A Köznevelés akkor a vezető pedagógiai sajtótermékek között volt; példányszáma (20-25 ezer, persze remittendával, de mégis) pedig messze meghaladta a többiekét (pl. Pedagógiai Szemle). Valaha, közvetlenül a háború után, Teleki Géza (az öngyilkos Teleki Pál fia, akkor oktatási miniszter) kezdeményezte mint valami újdonságot az egykori Néptanítók Lapja után, a minisztérium hivatalos közlönyeként. Ehhez képest kezdettől újságosabb volt. Megpróbálta a minisztériumot közelebb vinni a pedagógusokhoz – nagy igyekezettel, kevés sikerrel -, a minisztérium hivatalos közlönyét újságos cikkekkal vegyítve. Az első évek izgalmas olvasmányok voltak (legalább is a későbbiekhez képest), tele politikai hírekkel, helyhatósági határozatokkal az oktatásügyről s az egykor nagy hatalmú Országos Köznevelési Tanács híreivel. 1948 ősztől – a hatalomátvételtől – egy csapásra minden megváltozott. Az egyik szám még színes és újságos volt (legalább is viszonylag), a következő szám azonban már szürke, unalmas és áltudományos: a pedagógusok átnevelésére szánva a szovjet pedagógia eszközeivel.

A harmadik emeleti oldalfolyosón – a nyitott (vagy sűrűn nyíló-csukódó, nem ritkán csapódó) ajtóból villanyfény, hangos beszélgetés és cigarettafüst szűrődött ki. A titkárságon keresztül lehetett megközelíteni a főszerkesztőt; de semmi hókuszpókusz. A főszerkesztői szoba ajtaja mindig (legtöbbször, gyakran) nyitva állt, vendégvárólag. Most mintha rám vártak volna.

Balázs Mihály – vele már Battonyán találkoztam (meg azóta is) – a harmincas évei végén járó, markáns arcú, már szürkülő hajú, energikus férfi volt; az öltözékére nem túl sokat adott (barna öltöny, nyakkendők, gyűrött inggallér), tudatosan nehézkes léptekkel mozgott ki-be „előszobája (így mondták) és a saját íróasztala között. Ritkán ült mögötte nyugodtan; nem lett volna jó hivatalnok (s nem is lett). Mintha Paczolay tanár úrra, kedves kunszentmártoni tanáromra emlékeztetett volna – lehet, hogy emiatt viselkedett velem, kezdettől fogva mindvégig apaián, tanárosan (életkorunkból, másból sem kellett következzenek). Balázs Mihály jól érezte magát ebben a szerepben – mint ahogy az érdeklődő ifjú szerepét is jól tudta adni, ha szerinte (számára) fontos emberekkel került össze. Fölcsattanó hangja, hangsúlyozott

népieskedése, markáns kijelentései („Tárva-nyitva, mint a kurvák segge, és kivilágítva”, harsogta, mert a szerkesztőség egyszer őrizetlen maradt. „Jó, tárva-nyitva, súgta Tibor Klári, de miért kivilágítva?) igazi karakterré tették.

Papp Feri (Vati-Papp néven publikált), látni valóan közeli munkatársa – talán barátja is – nem ilyen jelenség volt. Balázs Mihály a népi kádert testesítette meg az Alföldről, amit vállalt, sőt el is játszott -, Papp Feri sokkal finomabb jelenség volt, „népi káder” ő is, de a Dunántúlról. Visszafogott, finom és óvatos személyiségétől a foci távol állt; mikor ezt szóvá tettem (lelkes Fradi szurkoló volt), azt felelte: Miért, Illyés is az. Ő volt az olvasószervező (főszerkesztő helyettes), gondosan és aggályosan ügyelt, hogy a lap nyelve világos és kifogástalan legyen (emiatt gyakran került konfliktusba szerzőkkel, sőt a kollégáival is).

Az arculatot Szoboszlay Béla tervezte és hozta – sem nem alföldi, sem nem dunántúli, hanem, hogy a színek teljessé legyen, Miskolcra való (az akkor fölbukkanó Koós János barátja és szurkolója). Béla nem csak a tördelés-szerkesztő szerepét töltötte be – több-kevesebb sikerrel -, hanem az áldozatát is. Különösen Papp Feri ugratta, ha Béla – egri képzős múltjára hivatkozva – újra valami pedagógiát igyekezett becsempészni a lapba, menedzselte valakit, vagy éppenséggel írni akart. N Sándor Laci már elment a laptól (néha megjelent azért) – a helyére érkeztem én – a nehézkes, jó lelkű Rehák Feri épp elmenőben volt; talán az ő helyére hozták Tibor Klárit (Farkas János filozófus felesége, maga is szerkesztő a Világosságánál). Klári meg én – mi ketten – lettünk a szerkesztőségbe a fiatalok; minket még Béla is ugratott (én gyakran ugrottam is, Klári szellemesen kerülgette őket).

Közben ránéztem az órára; az első szerkesztőségi értekezlet nekem hosszúra sikeredett. Az iskolában megszoktam – mint minden tanító, tanár -, hogy mindig figyelni kell az időt (mindjárt kicsengetnek, gondoltam); ők nem figyelték. A szerkesztőségi értekezlet 10-kor kezdődött – minden héten tartottunk -, és addig tartott, míg volt mondanivaló (egy és kettő között fogytunk ki belőle, akkor fölkerekedtünk közösen ebédelni). Az értekezlet célja a lap összeállítása volt, Balázs Mihály végigvette, hogy kinek milyen részort, azon belül milyen föladat jutott, s hol tart benne. Összeveszték, kibékültek, megsértődtek és kiengesztelődtek; Balázs Miska (így hívtuk) nagyot alakított. Aztán elkanyarodott a beszélgetés: pletykák jöttek, jól értesültek voltunk, ebben akár egymással is versengtünk. Ilyenkor az ajtó becsukódott – csak a kávé hozták -, cigarettafüst gomolygott, elengedték magukat, társaséltek (nem emlékszem, hogy egyszer is ivás lett volna). Legközelebb Balázs Miska bűnbánóan megjegyezte, hogy a Le Monde-nál Párizsban hétfőn reggelként állva tartják az eligazítást.

Mindketten – Balázs Mihály és Papp Ferenc is francia bolondok voltak, ezt végezték az egyetemen (Eötvös Kollégium), ezzel nem egyszer tüntettek (Szoboszlay Béla mint volt egri képzős csak hallgatott). Papp Feri azonban kevésbé használta a franciát – Balázs Mihálytól visszatérően hallgathattuk. Az ő nyitott – és nyitottnak előadott – szerepébe, személyiségébe még egy francia ösztöndíj is belefért, egy hónap Párizsban, valamikor a hatvanas évek végén – hetvenes évek elején (nagy dolog volt). Utólag bevallotta, hogy nemigen mert kimozdulni a szobájából, csak ha ennivalót szerzett, azért is mindig ugyanahhoz a zöldségeshez járt banánt venni. Azért egyszer megnézte a Notre Dame-ot, „Nagy volt, nagy... de mintha a magyarbányhegyesi templom is lett volna akkora.” Volt ebben szerepjátszás is; nekem mindenesetre tetszett (csak később, fokozatosan kezdett nyomasztani).

Ha a szerkesztőségi pletykákból kifogytunk (férfitársaság létünkre sem esett nőkről szó), az autó meg a lakáskérdés jött. Autója akkor csak a főszerkesztőnek volt – most igényelte, újságíró keretre -, egy 850-es Fiat, büszke volt rá és boldog tőle (ő fuvarozta föl Esztert

Szarvasról Budapestre, amikor fölköltöztünk). Boldogságát szemérmesen panaszokba csomagolta, megcélozva vele a nyilvánosság előtt Szoboszlay Bállát, a régi autóst. Papp Feri közbeszólt, ugratta mindkettejüket. Az autón elromlott ez meg az, ide meg oda kellett szerelőhöz vinni – talán a minisztériumi garázsba, szúrta közbe Béla; vagy a pártgarázsba, csúfolódott Feri, hagyják már abba, nem vagyunk kíváncsiak rá, szólt közbe Klári. Mi ketten nem is az autókra voltunk kíváncsiak, hanem hogy holnaptól vagy holnaputántól hol is fogunk lakni.

A beszélgetés megfordult: mindenkinek volt egy értesülése különös lelépésekről, mindenkinek egy tippje, hogy kihez lehetne fordulni („Épp most csináltam interjút vele”), és többeknek összeköttetése (Balázs Mihálynak főként), valamennyiüknek pedig története. Szoboszlay Béla épp most vált és nősült újra, át akarta passzolni a lakását nekem Kőbányán, na hiszen... Ilyenkor nyitottak be – úgy dél körül – a Köznevelés barátai.

Sokan ugrottak be a szerkesztőségbe egy-két kötetlen, mondhatnám felelőtlen szóra. Mindenekelőtt Petró András, az előző főszerkesztő, alacsony, mosolygós ember, szívvel-lélekkel pedagógus, most (1969) függetlenített párttitkára a minisztériumnak. A Kádár-rendszer joviális arca volt (legalább is ami engem és minket illet), a Köznevelés hű barátja, lapcsináló nosztalgiával. Ő volt a közvetlen kapcsolat a Párttal (Balázs Mihály párttag volt, a többiek, úgy tudom, nem). Zibolen Endre is rendszeresen bejárt, korrektúrát vállalt, a tördeltet kikészítették neki, aztán nemcsak kommentálta, hanem apró gyöngybetűivel hosszú glosszákat is fűzött az írásokhoz, nem egyszer szarkasztikusakat (kuncogva hallgatta, amint kibetűzik). Rendszerint a Könyvtárban ült és dolgozott, nagyon sokat tudott, időben mélyrehatóan; ezt a kapcsolatát a Közneveléssel fontosnak tartotta akkor is, amikor a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ igazgatója lett.

Piry Józsi bácsi – ápolt, fehér hajú öregúr – volt azonban Bélának a korrektúrában igazi segítsége, s nekem tanítóm. Nemcsak korrigálta a tördeltet – nagyon sok munkát jelentett, ráadásul szabvány korrektúra jelekkel -, hanem közben beszélgetett is, én kérdezgettem, ő szívesen válaszolt. Föllebbentette a fátylat a pedagógia nagy (és kis) öregeinek tevékenységéről, néha a magánéletéről is; kapcsolataikról és ellenségeskedéseikről; s nem utolsó sorban azokról, akikről még akkoriban sem illett beszélni (Mérei Ferenc). Kezdtém megérteni (bár akkor nem használták), hogy mi is az a „neveléstudományi közösség”.

Az igaz vendég azonban Pataki Ferenc volt, szintén a könyvtárból, magas, ruganyos léptű, ugyancsak markáns arcú férfi, aki azonban nem kedélyeskedett. Inkább szigorú volt, határozott, véleményében néha föllebezhetetlen. Kiválóan beszélt, kellemes orgánummal (Klári utánozta is). Akkor is Makarenko elkötelezett híve (a Köznevelés az ilyesmit nem túl sokra tartotta); akkor épp a sztálinizmus előtti szovjet pedagógia kutatója, föltárója; egyben nagy tudója pártbeli reformfolyamatoknak. Hisz az 1960-70-es évek fordulóját írtuk; a „prágai tavasz” végét, az „új mechanizmus” visszaszorulását, pártbeli régiek és újabbak huzavonáját a színpalak mögött. A korábbi dermedt állóvízhez képest ezek igazi események voltak.

*

A Köznevelésnek nem voltak rovatai; reszortjaink voltak. A lap éppen középúton volt egy pedagógiai szaklap és egy aktuális (mondjuk, oktatáspolitikai) periodika között. A minisztériumban szerkesztettük ugyan – de nem a minisztérium lapja voltunk. Legalább is nem minisztériumi alkalmazottak, hanem újságírók (szakíró, ahogy Kiss Árpád nevezett

egyszer – nem voltam boldog tőle), de beavatva minisztériumi ügyekbe, főként a közoktatásba. A Köznevelést az Ifjúsági Lapkiadó adta ki – a minisztérium anyagi támogatása alapján -, az Ifjúsági Lapkiadó azonban a KISz kiadója volt, tele ifjúsági lapokkal. A Köznevelésben ugyan közoktatásról volt főként szó – de nem az iskola és a pedagógus szemével (bármennyire próbáltuk – ámbár nem próbáltuk túlzott), hanem a minisztérium aspektusából. A szerkesztőség tagjai vagy hírlapírónak definiálták magukat –néha más ifjúsági lapokhoz kerültek át, a KISz kiadóval kellett munkaügyben egyezkedni -, vagy pedagógusnak (én inkább az utóbbinak), előbb szakírónak, később mind elszántabban kutatónak.

Ez egyfajta kíváncsiság is volt a szerkesztőségben: erősíteni a lap szakmai-tudományos arculatát. (Az akkori szűk publikációs lehetőségek között a több mint százezres pedagógus társadalomnak alig akadt egyéb publikációs fóruma, mint a Pedagógiai Szemle és a Köznevelés; néha rátartian az Orvosi Hetilaphoz hasonlítottuk magunkat.) Az én reszortom eleinte a „tudomány” volt; persze abban a mértékben, amelyben a szerkesztőség más, frivolabb tagjai – akik élcelődtek a pedagógián -, elviselték. A határ hol szűkebb volt, hol tágabb. A sok rossz cikk láttán-olvastán magam sem ábrándultam bele kellő intenzitással ebbe a „pedagógiába”; néha viszont (mondjuk Patakit vagy Zibolent hallgatva) új erőre kaptam. Amikor a Köznevelést átalakítottuk – a borítójába és a laptervébe mindenki beleszólt – Klárral kezdeményeztük és elvállaltuk, hogy még idegen nyelvű tartalomjegyzéke is legyen (Klári oroszul, én angolul). Hosszan böngésztem ezért a javaslatért a könyvtárban a folyóiratokat (annak álmodtam a Köznevelést).

Eleinte szemle- és recenziókat kaptam javításra vagy abból a célból, hogy az aktuális kiadványokról írjak. Ilyent még nem csináltam – „Átmehetsz a gépemhez megírni.” „Jó, majd holnap.” „Nem, most!” -, de néhány hét után már természetes volt (s azóta is az maradt). Később magam kezdeményeztem kiadványokat, témát (Béla hevesen támogatott, Papp Feri sokszor ellenezte, Balázs Mihály néha kényszeredetten, de rendszerint beletörődött). Végül, miután a lap új formátumot kapott – amit főleg mi tartottunk számon, az olvasók, akik nem is nagyon olvasták, bár megrendelték a lapot, nem is igen vették észre -, egy egészen új rovatot kaptam. Ebben aztán csinálhattam „pedagógiát”.

S igyekeztem is csinálni, persze ahogy a pedagógiát akkor láttam. Voltak telitalálataim - egyik emlékeztető az IEA programtitkárának, Neville Postlethwaite-nek a magyarországi látogatása volt -, voltak kínlásaim is. A legkényelmetlenebb (minden szerkesztő réme), amikor megrendeltem egy cikket, rosszul sikerült, kijavítottam, s a Köznevelés nem akarta elfogadni. Olyan szerepekbe kényszerültem, amiket nem szívesen vállaltam, de kellett: rossz cikket, rossz pedagógiát a védelmembe venni, nyilvánosan kiállni érte (ma is csak nehezen teszem).

*

Néha „fontos bácsik” jöttek mosolyogva, hajladozva, vagy nagy komolyan, s mentek egyenesen a főszerkesztőhöz. Ilyenkor becsukódott mögöttük az ajtó. Általában cikket hoztak, szerették volna, ha a Köznevelés közli, főleg ha nem akarták vagy merték egyenesen megmondani annak, akinek adresszálták. Balázs Mihály néha dicsekedett vele, néha bosszankodott – nagyon kitűnő dolgozat, mondta, ami azt jelentette, hogy csapnivaló. Papp Feri fintorgott, és kereste a kifogásokat.

A minisztériumban akkor Ilku Pál uralkodott, ő volt a miniszter, a honvédelmiből jött át, jellegzetes fejformájú képét időnként képen is látni lehetett. És itt-ott föltűnt a

minisztériumban (én egyszer vagy kétszer láttam). A Köznevelés minisztériumi kapcsolata különben sem a miniszter volt, hanem az osztályvezetők, esetleg főosztályok vezetői (az már csak később fordult elő, hogy Gosztonyi János, akkor miniszterhelyettes meglátogatta a szerkesztőséget, és „tájékoztatót”. Erre nem tudnák határozott választ adni, mondta a kérdésekre, később Balázsnak, aki el volt ragadtatva a látogatástól, szavá is tettem. Tájszólás, mentegette a miniszterhelyettest, magam inkább tanulatlanságnak tartottam.

A minisztérium épületében akkor számos más intézmény volt még elhelyezve (Nyelvtudományi Intézet, Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztősége), közülük két helyre, a könyvtárba és a Tankönyvkiadóba jártam. Már csak azért is, mert nekünk, kezdőknek illett bent lenni a szerkesztőségben – a főszerkesztő minden nap bejárt, és gyakran megkeresett -, a hivatali rend valahogy a Köznevelést is átítatta. Én viszont minden elbeszélgetett délelőttöt tékozlásnak éreztem; ezért, mihelyt tudtam, „fontos dolgaim” után a könyvtár olvasójába mentem (ott megtalálhattak, jól is hangzott). Akkor épp a folyóiratokat böngésztem, főleg az idegen nyelvűeket, hogy egy-egy ötlettel megbombázhassam a legközelebbi értekezletet, zavarba hozva a kollégáimat (Szoboszlay helyeselt, Papp Ferinek sok volt ennyi pedagógia, Balázs Mihály egyszer-kétszer tétovázott, Tibor Klári méltányolta ugyan a buzgalmamat, de ugratott).

A könyvtárban akkor nemcsak könyvek voltak; mivel nem valamilyen „pedagógusok háza” szerepet töltött be (a pedagógusokra a minisztériumban sokat hivatkoztak, de nem sokat törődtek velük; az utasítások a Jászai Mari térről jöttek, nekik kivitelezniük kellett). Hogy azonban mi van külföldön, azt senki sem tudta pontosan; főleg hogy mi történik Nyugaton. A könyvtár jól alkalmazkodott ehhez a helyzethez, és kimondva-kimondatlanul egyfajta informátor szerepet töltött be, már ami a külföldi oktatáspolitikát illeti. Oktatáspolitikát azonban nem volt ildomos akkor mondani – az oktatáspolitikát a Párt csinálta a többi párttal összefogva, a vonatkozó szovjet szervek irányításával, legalább is figyelembe vételével. Helyette iskolarendszert mondtak, mondtunk, esetleg oktatási rendszert. A könyvtárban nemzetközi részleg alakult – később a nemzetközi összehasonlítások hazai letéteményeseinek kezdték tartani magukat (joggal) -, olyanokból (könyvtáros, pedagógus), akik nyelveket tudtak és volt tapasztalatuk az iskoláról.

Így kerültem először kapcsolatba igazi összehasonlításokkal, bár ilyesmire már a szegedi dolgozataimban többször hivatkoztam. Illés Lajosné ápolt és művelt asszony volt, nagy társasági rutinnal, sokszor társasági csevegésbe is burkolva, amit munkatársai néha nem szerettek. Kis irodában ült az alagsorban, legtöbbször az íróasztala mögött, magyarra fordított vagy magyarul szemlézett külföldi sajtótermékekkel körülvéve (maga is több nyelven beszélt). Illésné Magdi dinamikus egyéniség volt, jóllehet rossz lába miatt nehézkesen mozgott. Ambicionálta a tudományos tevékenységet – tudományos minősítést is szerzett pedagógiából -, igyekezett maga köré gyűjteni a hazai neveléstudomány nagyjait. Én ugyan nem tartoztam közéjük, de azért (biztonság kedvéért) engem is maga köré gyűjtött.

Illésné Magdi egy tankönyvkiadós sorozatot szerkesztett (A pedagógia időszerű kérdései külföldön), amely hosszú éveken át úgyszólván az egyetlen ablak volt a világra a hazai pedagógiában. Kölcsönösen fölismerjük érdekeinket. Én olvastam, ő szerkesztett; később már én is szerkesztettem, a kiadó részéről. Mondhatni közösen irányítottuk A pedagógia időszerű kérdései-t, ahová az Illésné által korábban (kényszerrel vagy tudatosan) preferált szovjet cikkválogatások mellett most már egy-egy újszerűbb (amerikai, angol, német, svéd) is bekerült. Közneveléses kapcsolataim segítettek – Báthory Zoltán Husén-t fordított -,

összehasonlító tájékozódásom meg gazdagította a Köznevelés profilját (talán). Mindenekelőtt azonban összehozott a Tankönyvkiadóval.

Nem először. A Tankönyvkiadóról már hallottam, jártam is a pedagógiai szerkesztőségbe, amelyet Halász Ferenc nagy nyugalommal (vagy nyugalmat erőltetve magára) és bölcsen, nekem akkor úgy tűnt, a lehetségesnél kevesebb dinamikával kormányzott. A pedagógiai szerkesztőség nem a kiadó fő profiljába vágott, mert az, neve szerint is („Cipőt a cipőboltból”, „Húst a húsboltból”) fő profilban a tankönyvek kiadásával foglalkozott (örök csúszásban, örök rettegésben a szeptembertől). Nekünk – egykori pedagógusoknak, reménybeli kutatóknak – a pedagógiai szerkesztőség volt a legfontosabb, mert a neveléstudományi könyveket legfőképp itt adták ki. (Az Akadémiai Kiadó egy könyvsorozatot vállalt, az előkelősködő Gondolat Kiadó, meg a többiek egyet-egyet kivételként, csemegének). Ide menekült Gáspár Laci is, mezőhéki hajótörése után, és Horváth Gyuri is itt dolgozott (egy másik hajótörés után, tovább tanulva, alternatívákat keresve, összeszorított foggal).

A pedagógiai szerkesztőség baráti társaság volt (Laci házáat például kalákában építették). Főként pedig nem kirekesztő (mint számos más szerkesztőség és sajtóforum). Legalább is nem a Közneveléssel szemben, amelyet a szerkesztőség munkatársai is kedvvel használtak publikációs helyül (főként Horváth György volt aktív). A pedagógia külföldön-t szívesen engedte át; Illésné Magdival körülményesen értették meg egymást. Gáspár Laci A pedagógia időszerű kérdései hazánkban-t szerkesztette; most hívott (bátorított), hogy mint volt és reménybeli pedagógus, írjak. Így jelent meg, leporolva, a doktori disszertációm.

Az első könyvem! Szinte lebegtem. Nem szegte kedvem – vagy nem nagyon -, hogy a nevem lemaradt róla mint szerző; a „külföldön”-sorozat rendszerint cikkgyűjtemény volt, szerzői nevek nélkül a borítón. Az se szegte a kedvem, hogy visszhangja nem volt; sőt, mondhatnám mára csaknem tökéletesen elfelejtődött. Az analitikusoknak nem sok visszhangjuk támadt Magyarországon (azóta még ketten kísérleteztek a fölelevenítésükkel tíz-tíz évnyi eltéréssel, ugyancsak sikertelenül). Az én elégedettségem főként abból táplálkozott – azon kívül, hogy most már könyvvel jelentem meg (alig száz oldalas füzet) -, hogy valamiképp összeegyeztettem a battonyai tanárkodásomat a Köznevelés-beli újságíróskodással. Végül is a nyelvről írtam – az oktatáspolitikai diskurzusokról (mondanám ma) -, amelyekkel fő állásban foglalkoztam. A Köznevelés is közölt belőle cikket (kicsit ógtak-mógtak, kicsit viccelődtek). Így aztán az idegenszerű megközelítés előadása (magyar földbe átplántálása) egészen jóra sikeredett. Publikációim élén máig díszleget.

*

1971-ben a Köznevelés kiköltözött a minisztérium épületéből; a Vörösmarty téri új irodaházban – a Vigadó háta mögött – kapott helyet (ház-palota, csúfolták, nem egészen tudva, hogy az eredetijét Haas-palotának hívták. Az irodaház a minisztérium birtokában volt – a Vigadó építkezését még nem egészen fejezték be -, a Vörösmarty tere a minisztérium befolyása alatt álló, jobbára reprezentatív intézmények kerültek; mindenekelőtt az Országos Rendezvényiroda. Az utcaszinten jegyiroda és lemezbolt, második, reprezentatív emeletén terjedelmes klubterem és tárgyalók, étterem, presszó. Igaz, hogy a további emeleteken – így a tizediken is, ahol a Köznevelés három szűk irodát kapott – szűk és rosszul szigetelt szobákban folyt (ha folyt) az érdemi munka (Corvina Kiadó, Szerzői Jogvédő, csak néhány a sok közül). De a második emelet forgalmas társasági központtá vált hamarosan – nem túl sokára alaposan le is használták -, ahol mindenki megfordult, aki a kulturális életben csak

„számított”. Színészek, zenészek, írók és mások fölbukkanása – látni őket közelről, „élőben” – igazi látványosságnak számított.

Egyébként is a város szívében volt (a kor zárt társadalmában, ahol mindennek és mindenkinek megvolt a helye, a Vörösmarty tér és a Váci utca például hangsúlyosan „a város szíve” volt). A Váci utca tündökölt és nyüzsgött (hogy hogyan lett nemzetközi látványosság a kopott szürkeségből, külön elemzést igényelne). A Vörösmarty téren, a szomorúan lelkes szoborfigurák mögött a Luxus Áruház nyílt (telve „luxussal”, a neve szerint); nemzetközi utazási iroda (nemzetközi! Utazások!); a Harmincad utca sarkán a Brit Nagykövetség, most megint barátilag kezelve (az egykori rajtaütés és letartóztatások kölcsönösen elfelejtődtek). A Gerbeaud akkor is Gerbeaud volt – sőt akkor még inkább (mivel nem volt párja). A tér túlsó végében az előkelő Váci utca nyílt, Anna presszó, Népművészeti Bolt, az Akadémiai Kiadó könyvesboltja (Kulik Pali vezette, öcsém kunszentmártoni osztálytársa, még tovább, a másik oldalon pedig a bölcsészkar tömbje (Gorkij Könyvtár, Egyetemi Színpad), a modern magyar szellemi értelmiség központja. Ha végigmentem, mindig éreztem – évek múltán is, egészen a rendszerváltozásig -, hogy nemcsak a város szívében vagyok, hanem az országéban is (ha nem ver is hibátlanul).

Balázs Mihály nem volt boldog ettől a költözéstől, és – most kivételesen egyetértettünk – én sem (nem mintha ez súllyal esett volna a latba). „Nem tudnák rá határozott választ adni”, mondta Gosztonyi elvtárs, amikor a költözés okát kérdeztük. Balázs Mihály úgy érezte – s tán joggal -, hogy ez a helyváltoztatás talán a lap leértékelődését jelenti; legalább is a fontossága, valamint a szerkesztőség bennfentessége csorbul (csorbult is). Mások, Papp Feri például, akik több vonzódást éreztek a publicitás és a művészi bennfentesség iránt, éppenséggel büszkék voltak erre a helyváltoztatásra. Ők úgy érezték, egy lépéssel (legalább is egy féllel) a magas műveltséghez kerülnek közelebb, még ha Közneveléستől is (s mindig lehetett ebéd közben, ebéd után a színésznőket nézegetni). Balázs Mihály, aki alföldi módra a túrós csuszához is kenyeret evett, számára nagyon idegen világba csöppent. „Úriasszonyok, nagy kalappal”, megvetően mondta. „Miért? Inkább fejkendőben?”, replikázott Klári, akinek nagyon is ínyére volt a változás, s különben sem hordott semmit a fején. Úgy érezte, megint intellektuális közegbe került; a Szalay utca nem ezt sugallta (később, Pozsgay Imrében komolyan fölmerült, hogy a kulturális tárcát átköltözteti ide).

Én leginkább a könyvtárat hiányoltam, meghitt búvóhelyemet, meg a Tankönyvkiadót, ahol már könyvet is megjelentettem (még ha vékonyat, de mégis). Szoboszlai Béla, praktikusán, azt szerette a költözésben, hogy közel volt az Engels téren a nagy szabad parkolóhoz, igaz, nem sokára már nem fértünk oda a kocsival. Béla diadalittasan fölfedezte a metró, és elújságolta, mennyivel egyszerűbb azzal járni be (válása után az Örs vezér térre költözött). Kipróbáltam – milyen igaz volt!

Mintha a hely szelleme a Köznevelés-t is befolyásolta volna; nem sokára elhatároztuk, hogy megint változtatunk rajta. A „ház-palotában” a szerkesztőség újságíró tagjai kerekedtek felül a pedagógusokon, meg a „tudományon” (ami volt); azzal szerettek dicsekedni, hogy hetilapot szerkesztenek; végül már tényleg akartak is, szép színes, képeset. A színesből ugyan nem sok lett – a címlap fölírása lett csupán két színű -, de képek, azok voltak, s velük együtt az egyre ismertebb nevű fotósok, akiket a kiadó is hozzánk kezdett irányítani. A tanulmányokból („nagy kitűnő dolgozat”) rövidesen már csak egész oldalas cikkek lettek, később az sem. Az általam szerkesztett „tudományos rovat” még maradt egy darabig, de a fontosabb írásokat a „nagy lapba” tették – azaz a lap elejére -, „nagy lap”, ez bosszantott. De már nem annyira, mint amikor beilleszkedni igyekeztem; kifelé tartottam a lapból.

Országos Pedagógiai Intézet

1968 elején a Pedagógiai Könyvtár kiállítását nézegettem, amikor odajött hozzám egy tanárnő. Látszott, hogy az: komoly szemüveget viselt és ehhez mért volt az öltözködése is; kellemes, már szürkülő haját hullámosan viselte. A bemutatkozásakor fölfigyelt, s váratlanul azt kérdezte: „Nem volna kedve aspirantúrához?” Veress Judit volt, a Pedagógiai Szemle új főszerkesztője (Balogh László után).

Az aspirantúra három-négy tanulmányi évet jelentett – körülbelül mint a mai doktori tanulmányok az egyetemen -, az Akadémia szervezte valamilyen kutatóhelyen, és ez vezetett a tudományos minősítéshez (ilyen vagy olyan tudományok kandidátusa). Hirtelen megvillant előttem a cél (a megfogalmazatlan), amivel Nagy néni szobájában Dombegyházon játszadoztam. „Akkor miért nem jelentkezik?” Szaladtam jelentkezni.

A fölvételeket a Tudományos Minősítő Bizottság rendezte, amely nem volt az Akadémia szervezete, és mégis az volt: helyet az Akadémia Nádor utcai hivatali épülete adott neki, titkársága és ügyintézői az Akadémia alkalmazottai voltak (a bizottságok persze csak tanácsadói minőségben). Akár csak más, hasonló szervezetek, a TMB is kissé megfoghatatlanul működött; hivatalos szabályzata volt ugyan, a titkárságot föl lehetett keresni, de hogy mi hol dől el (és miért), azt inkább csak baráti alapon lehetett megtudni. Az aspirantúrára egy nem túl hosszú úrlappal kellett jelentkezni, személyesen nyújtottam be a pedagógia ügyintézőjéhez. Disszertációm az analitikus nevelésfilozófusokból terveztem még mindig, de már nemzetközi összehasonlításaként. A hivatalnok – igazán jó szándékú volt, bár atyai (mint az Akadémia általában) – végignézte az űrlapot, és megállt ennél a címnél. „Minek ilyen elvont? Vidéki pedagógus, nem? (Még Battonyán tanítottam). Írjon valami konkrétabbat!”

Jó szándékú tanács volt; nem is, csak pusztá tipp. Senkivel nem egyeztettem a tervezett dolgozat címét – nem is tudtam volna kivel ott a gimnáziumban. Nekem természetesnek látszott, hogy megyek tovább a megkezdett úton (egyszer úgy is abba hagytam már egy szakdolgozatot Párról a teológián). Mindig a megkezdett utakban bíztam, főleg beláthatatlan helyzetekben; s ez az volt. Másfelől viszont nagyon elszántam magam az aspirantúrára. A hivatalnok fölnézett rám a szűk, sötét szoba íróasztala mellől. „Akkor hátrányos helyzetű tanuló”, vágta rá. „Falun”, tettem hozzá, mintha még mindig Dombegyházról jönnék. „Na látja”, nyugodott meg az ügyintéző. Áthúzta az analitikusokat az űrlapon, föléje írva az új címet.

Gyorsan új vázlatot kellett mellékelnem az új címhez; siettem Szarvason a parókiára (nyár eleje volt), odaültem a fejrre festett kerek asztal mellé az ablaknál, és ahogy a fejemben megragadt, leskicceltem ceruzával valamit. Csak kicsit gondolkodtam rajta, alig javítottam, kedvtelve nézegettem, de érdekes is lehet (magam is szívesen olvastam volna el, ha már megvan – gyakorta éreztem egyik-másik könyvem tartalomjegyzékénél). A kocka el volt vetve, siettem a sarvasi postára vele.

Hogy jött ez az ötlet hirtelen ott, a Nádor utcai kis szobában, nem tudom. Nem mondhatnám, hogy túl eredeti volt – bár nekem akkor annak tűnt -, sőt tele volt vele az iskolai levegő. Ötvenhat után megszüntették a gyerekek kategorizálását származásuk szerint a különböző fölvételiknél; majd szívesen visszatáncoltak volna, de ehhez már nem volt elég mersze a

Pártnak (épp konszolidáció volt, a nemzetközi sajtó és szervezetek figyeltek). Ha azonban nem jelölik meg és emelik ki a fizikai dolgozók gyerekeit az iskolában, megint az értelmiségiek meg a gazdagok (?) kerülnek fölénybe? Egy munkás-paraszt államban (így nevezték a kormányt és legszívesebben így aposztrofálták a társadalmat is)? Kiemelten kell tehát támogatni a „hátrányos helyzetűeket”, ha nem „adminisztratív eszközökkel” (értsd: káderezéssel), akkor iskolai módszerekkel.

Nem látszott túl vonzó tárgynak – legalább is ideológiai töltetében -, viszont nagy lökést adott a hatvanas években újra magára találó szociológiának Magyarországon. Ebből Ferge Zsuzsa rétegződés-könyve (Társadalmunk rétegződése, 1968) vált a legismertebbé, valóságos korszakot nyitott. A társadalom – amely elvileg osztály nélküli volt vagy kellett volna legyen -, ha osztályokból nem is, de rétegekből legalább is állt, mint azt a statisztikák tükrözték. Közülük különösen is az iskolai statisztikák – az osztályzatok voltak leginkább nyilvánosak -, amelyek visszatérően azt mutatták, hogy különböző társadalmi rétegekbe tartozó gyerekek iskolai előmenetele törvényszerűen különbözik egymástól a felsőbb rétegek javára, az alsóbbak hátrányára. A szociológusok megálltak itt; hogy mit kellene tenni, azt a pedagógusokra hagyták. Pontosan senki nem tudott válaszolni, de sokan próbálkoztak vele.

Én is. Megelevenedett előttem a dombegyházi iskola (nem is felejtettem el); sőt a battonyai gimnázium (és szakközépiskola) is. Félretettem az analitikusokat – nehezen emésztettem őket s nem nyújtottak, szegények, elég fogózót most -, másokat kerestem, rábukkantam a kezdődő hazai szociológiára, magával ragadott. Hajtman Béla statisztikai könyvével a kezemben próbáltam megfejteni Cseh-Szombathy és Ferge fordításgyűjteményét (A szociológiai felvétel módszerei...), amelyben tetszetős írásokat olvastam, csak nem tudtam a gyakorlatra – a magam iskolai gyakorlatára – átfordítani őket. Zygmunt Bauman sietett a segítségemre (Általános szociológia, 1967), hogy valamivel többet értsek a teóriákból. Most megelevenedtek a népi íróim is; újra olvasva néhányukat ráébredtem, hogy térdig állok egy elkezdhető hazai iskolaszociográfiában. Teli fejjel és szívvel indultam az aspiráns fölvételire.

A pedagógiára már nem emlékszem; de a szociológiából fölvételiztető hölgy megakasztott. „Bauman? (akkor fordították magyarra éppen, a Kossuth adta ki). Nem aktuális. Most derülnek ki az elhajlásai.” Pedig nekem tetszett, nagyon is. Vitázni próbáltam, de hamar rájöttem, hogy ő (a hölgy) van az erdő felől. Nem túl sikeresen távoztam. A fölvételt mégis rövidesen megkaptam, az aspiráns vezetőm Veress Judit lett (nem egészen véletlenül) a Pedagógiai Szemléből. A Pedagógiai Szemle akkor az Országos Pedagógiai Intézet lapja volt; így lett az OPI (ahogy akkor mindenki hívta pedagógus körökben) az „aspiráns munkahelyem” (mert egyébként levelező voltam).

*

Az Országos Pedagógiai Intézet Pesten, az egykori fasori evangélikus gimnázium épületében székelt (1988 óta ismét egyházi gimnázium). Méltóságos volt, mint a híres budapesti (és magyarországi) gimnáziumok többsége; mellette templom, kissé tovább, befelé a városba egy másik, az a református templom volt. A Fasort - ma ismét az eredeti „városligeti” nevet viseli, később Vilma királynő nevét (a hollandok és protestánsok kedvéért), akkor (1968) és még sokáig Gorkij nevét – akkor ismertem meg jobban. Hogy az épület gimnázium volt, azt bent is emléktábla mutatta Rácz tanár úr Nobel-díjasai kedvéért. Ezt a táblát nem vették le - a bejáratit persze kicserélték -, és egyáltalán: az egész épületet iskolaszellem lengte még be; valami sajátos keveréke iskolának és kutatásnak, mintha a diákok épp elmentek volna, csak a tanári kar maradt volna itt.

És szinte így is volt. Az OPI, Mérei Ferenc egykori neveléstudományi intézetének (ONI), majd a Pedagógiai Tudományos Intézetnek az utódeként szokatlan szellemet alakított ki és ápol; különös szerveződmény volt. Rangja is valahol az iskola és a kutató intézet között lebegett, mert jogállása szerint főiskolaként szervezték meg, munkatársai büszkén viselték a docensséget és főiskolai tanárságot. Ráadásul a „kutatás” (még inkább „kutatás-fejlesztés”, ahogy később divatos lett) sem maradt olyan elszigetelt, mint, mondjuk, egy akadémiai kutató intézetben; az OPI az iskolai gyakorlatban élt azáltal, hogy alapföladata az iskolai szakfelügyelet országos irányítása volt. Ez egyrészt megadta az alapszerkezetét: az iskolai tantárgyak módszertanosai és szakfelügyelői tanszékekbe szerveződtek, és – ugyancsak alapföladatként (nem kellett rajta sokat vitatkozni) – az illetékes szakfelügyelőknek tartottak eligazításokat, továbbképzéseket. (Így még egyfajta „föllebbviteli fórum” is tudott lenni, ahová a sértődött tanárok odafordulhattak; egyfajta tanári „életpálya-modell” is, amennyiben az iskolából való szakmai kiemelkedés lehetőségét mutatta meg anélkül, hogy mindenképp el kellett volna szakadni az iskolától.)

Én az OPI-val Battonyán ismerkedtem meg. Az 1967-68-as tanévben igazgatóhelyettesem, Takács Laci ajánlott be egy felnőttoktatási kísérletbe (valamilyen tanítási módszer), amit az OPI koordinált. Pontosabban egy középtermetű, jóvágású, figyelemre méltó kolléga, aki egyenesen Pestről érkezett a kísérlet megszervezésére, s akit Takácsék nagy, látható barátsággal fogadtak. A nevét hallva eszembe jutott a képzős kollégium kis igazgatója a hatalmas gesztusaival (hogy szinte repült). „Az apám”, mondta pillanatra elkomolyodva az OPI-s, aki Csoma Gyula volt. Más, még több is kiderült: Csomag Gyuszi és Takács Laci gyerekkoruktól jó barátok voltak, mindkettőjük apja Erdélyben lett iskolaigazgató, amikor Erdélyt újra Magyarországhoz csatolták. Ennyi fogózó után nem lehetett csoma Gyulával nem jóba lenni (s különben sem lehetett). Először ő hívott meg az OPI „külső munkatársának” (felnőtt nevelési tanszék).

A felnőtt nevelési tanszéktől csak egy lépés volt valaki más, akivel ugyancsak a képzőben találkoztam: Kiss Árpád mosolyogva nyújtott kezét (a tenyerét jellegzetes mozdulattal kissé fölfelé fordította, mintha kérne vagy adakozna), és jó tanárként bölcsen úgy tett, mintha emlékezett volna rám (amit nem hiszek, ilyent csak az egy Zsolnay József tudott tenni). Magas volt és a testalkatához képest vékony, apróbbakat lépett, mint amit az ember várt volna, aurája a tudós tanárt sugározta.

Nem Kiss Árpád volt az OPI főigazgatója – bár nekem néha úgy tetszett, vagy a mesei igazságszolgáltatástól vártam volna ezt -, de kétségtelenül az egyik meghatározó személyisége. A didaktika tanszéken dolgozott, amelynek Szokolszky után ő lett a vezetője (ennyi méltányosságot azért el lehetett várni a rendszertől és az OPI-tól). A didaktika tanszék pedig – ez így volt megalkotva, később valódi tartalommal és megtelt – egyfajta karmestere lett a többi tanszéknek azzal a törekvéssel, hogy a tantárgyi módszertanokat megalapozza. Az alapozás itt mást jelentett, mint amivel az egyetemen találkoztam (katedra pedagógia, mondták rá megvetően az OPI-ban); a didaktika itt a közös alapok keresését jelentette – utóbb pedig a diákok teljesítményének empirikus mérésébe fordult át.

Ezt a törekvést mint Kiss Árpád legközvetlenebb munkatársa a már nem teljesen kezdő (vidéki tanulmányi felügyelő volt), de fiatalos, dinamikus és elkötelezett Báthory Zoltán képviselte; számára ez nemcsak tanszéki cél, hanem valóságos életprogram is lett. Kiss Árpád maga is errefelé irányította az OPI-s didaktikát, döntögette a falakat és nyitogatta az ajtókat („Nem helyettesíthetjük a gyerekeket számokkal”, harsogták a terepen, Nagy Sándor is, s

ebben is volt azért valami). Németje és franciája (az eredeti szakjai, de franciául szívesebben beszélt) széles körben elfogadottá tették Nyugaton; s ez, szerencsére beillett az aktuális kádári konszolidációba, amely nemcsak békét és nyugalmat akart dokumentálni ötvenhat után, hanem valamifajta rugalmas – hanem is „emberarcú” – szocializmust is. Ide Kiss Árpád kellett éppen, aki maga is internálva volt, most viszont az elnyert párkegyelem és szocialista méltányosság egyik szimbólumává lehetett.

*

1969-ben fiatal angol férfi látogatott az OPI-ba, különös, skót nevét nehezen jegyeztem meg (Neville Postlethwaite), beszédét kevésbé értettem, s azt, amiről beszélt, még kevésbé (eleinte nem is igen mertem megérteni). Egy húsz országra kiterjedő iskolai teljesítménymérést koordinált (IEA), aminek Magyarországon az OPI lett a letéteményese (közelebről a didaktika). Ez mérhetetlenül fölértékelte mind a tanszéket, egyben nagyon nagy s akkor igen szokatlan munkát is rótt rá. Minden kézre, hogy úgy mondjam, szükség volt – az enyémmre is. Lelkesen csatlakoztam; a szarvasi gimnáziumban magam irányítottam az adatfölvételt (azóta tartanak a kétségeim is).

A munkában szívesen vett volna részt a szegedi tanszék, s egy darabig esélyes is volt. Részben az újonnan alakult Kalmár-féle egyetemi számítóközpont miatt, részben Nagy József teljesítményeire tekintettel. Részben pedig azért, mert Ágoston épp akkor elérhető közelségbe került az Unesco hamburgi pedagógiai intézetéhez, ahol egy darabig szerkesztő bizottsági tag volt. (Magam is az intézet kiadványában olvastam először – még Szegeden - a nagy vállalkozásról, akkor még csak tizenkét országra terjedt ki). Az OPI mellett szólt azonban központi szerepköre – országos hatáskörű volt, nemcsak regionális, mint a szegedi tanszék (bár tudományosan valószínűleg az volt a jobb). Az OPI gyakorlat közelebb volt, ami nagyon tetszett a szervezőknek, akik mindig úgy érezték, hogy ha nemzetközileg középpontba kerültek is (az Unesco befogadta a projektet), a saját országukban margón maradtak; itt viszont központi a partner. És Kiss Árpád, akinek megengedtettem, hogy – egyedül a szocialista táborból – nyisson a Nyugat felé, legalább egy Unesco-projektrel.

Az IEA sok karriert indított útjára; a leglátványosabban a Báthory Zoltánét. Éveken át nyitva tartott egy ablakot – kapcsolatokat -, még a hetvenes években is, amikor a Kádár-rendszer ismét szigorodott (bár többé, szerencsére, nem lett már a régi). S valamennyire mindnyájunkat, akik a didaktika tanszék körül forgolódtunk, megérintett. Különösen azokat, akik Graennában (Svédország) jártak.

*

1970 szeptember elején érkeztem először Svédországba, akkor a Köznevelés utaztatott. Addigi életem első külföldi útja volt ez. A kislányunk fünek-fának újságolta, hogy megyek, de az ország nevét össze-vissza keverte – Istenem, annyira messze volt (Belgium? Hollandia, vagy hova?). A vonat volt a legolcsóbb, mert az NDK-n vitt keresztül. Este indultam; másnap délután kettőkor kellett a rostoki vonatra szállnom Trelleborg--Malmö felé. Szorongattam a barna útlevelemet (szolgálati), a keletnémet határőr megsemmisítően kapta ki a kezemből, a vámosok pedig kipakoltattak. Hajóval hagytuk a hátunk mögött a szocializmust, és utaztunk - nem Nyugatra (nem lehetett volna), hanem Észak felé. Hórihorgas szőke fiatal emberek bukkantak föl, kékbe öltözöttek. Végigmentek a kupékon, és egyre-másra kidobálták a vonatablakon az italokat; csörömpöltek az üvegek a hihetetlenül tiszta kék-sárga tájban. Ez is

szocializmus volt, de mennyire más! A való (az enyém) égi mása: otthon voltam benne, de mintha csak álmodtam volna.

Két átutazott éjszaka után, harmadnap reggel érkeztem Stockholmba. Kicsit fáztam, otthon még nyáriasan öltöztünk, de itt már ős volt. Mivel nem ismertem a várost, taxit kerestem, négy koronába került (!), és a taxis visszaadta a borraivalót (!!). Vendéglátóim egy nagy, vörös téglás épületben foglaltak nekem szobát, az épület gyár, iskola, kórház vagy akár börtön is lehetett volna. Nehéz volt eltéveszteni, de megtalálni is, mert Stockholmban minden épület vörös téglás volt (vagy legalábbis akkor annak láttam). Riadtan és meghatódva mentem be, kaptam egy kis szobát (ablaka nem volt). De a szellőzés ment, a berendezés a primitívségig egyszerű, de nagyon tiszta volt, a csövek csillogtak, a törölköző tartót fűtötték. Működött minden, megbízhatóan, hangtalanul.

Hol a kenyér? – kérdeztem az eladót (mert „zsebből” étkeztem, hogy a tizenkét koronás napidíjből megspóroljak valamit). *A kenyér?* – nézett rám, és a bolt jobb hátsó sarka felé kalauzolt, ahol az egész fal kenyérral volt tele. Kenyér – ennyi? Szégyelltem magam a szegénységemért és a korlátozottságomért (és angolul is csak keveset tudtam).

A kenyér. Abban a tudatban voltunk – ezzel a tudattal érkeztem Svédországba -, hogy mi már nem is olyan rosszul élünk. Legalábbis jobban élünk, mint, mondjuk, amikor D-n tanítani kezdtünk (vagy mikor kitelepítettek). És mindenképp jobban élünk – ezt mindenki megerősítette –, mint a rokonaink a szomszéd országokban. Pontosabban: jobban talán nem élünk, de szabadabbak voltunk, mondták. Megkaptam a szolgálati útlevelemet, „ablakkal” Nyugat felé. És ez a Nyugat csakugyan olyan volt, mint amilyennek lennie kellett. Tisztább, világosabb, rendezettebb, mint a miénk (ott lent), és minden működött benne. Kevesebb volt a rendőr, sokkal magasabbak voltak, és sokkal szigorúbbak (egyikük a kinyújtott ujjával addig tolt kifelé egy hippfi fiút a malmöi állomáson, amíg az hátrálva leesett a lépcsőn, ki az utcára). Az árak sokkal magasabbak voltak (a pénzünk nem ért semmit), de tudtuk, hogy sehol sem csapnak be, és minden ár egyforma. A stockholmi tömegközlekedés nagyon drága volt – majdnem egy korona (!) -, de a buszok menetrend szerint közlekedtek, és a menetrendet ki is tették. A házak magasak voltak, ugyanúgy, mint nálunk – de a fenyők körülöttük sokkal magasabbak. Látszott, hogy a szocializmust lehet jól is csinálni.

A brosúrák. Nálunk akkor épp kevés volt belőlük (szerencsére), volt épp elég ötvenhat előtt és után. Svédországban mindenütt találtam elolvasni valót. Kis füzet, nagy füzet, képes tájékoztató, poszter és hirdetemény: minden változatban elolvashattam, amit a szociáldemokraták tettek Svédországgal. A történet az 1929-33-as világválsággal kezdődött, előtte mérhetetlen szegénység (képek, képek). 1932-ben kerültek a szociáldemokraták kormányra – azóta folyamatosan kormányon is maradtak, hogy megcsinálják a jóléti államot (megint képek). A jóléti állam nemcsak gondoskodott mindenkiről (iskola, munka, pihenés, gyógyítás, nyugdíj, utazás), hanem üzenete is volt. Mind egyformák vagyunk, egyenlők (képek). Lelkesítő volt. Olyan országból jöttem – aztán jöttünk, egyre többen ide -, ahol ugyanilyeneket mondtak, csak hogy egész mást csináltak. Ahol még emlékeztünk rá, hogyan kerültek a szocialisták a hatalomra (56), és ahol az egyenlőség mögött, a háttérben vadászatokról, bevásárlásokról és dorbézolásokról rebesgettek. Ezért Svédországba érkezni, ott lenni és azt fölemlíteni nem a szocializmus tagadása volt, hanem a létező szocializmusé egy reménybelivel szemben.

Oden plan – mondta be egy földöntúli hang (úgy tetszett) a metrón, kiszálltam. A Sveavaegan-en hideg szél fújt, de gyorsan a Wenner-Gren Centerhez értem. Postlethwaite,

akivel itthon B. Z. hozott össze, és aki segített a programom szervezésében, lent várt a bejáratnál. A fantasztikus torony huszadik emeletén – a lift a tizenharmadikig meg se állt – egy kis dolgozószobában találkoztam Torsten Husénnal. Lefényképeztem, amint az asztala mögött ül (póz, egy egész kicsi), és interjút kértem tőle.

Most, 1971 kora nyarán az IEA és az Unesco kezdeményezésére, Kiss Árpád szervezésében utaztunk Graennába, hogy részt vegyünk egy nyári szemeszteren, amelyről a chicagói egyetem bizonyítványt is adott, hogy megismerjük az iskolai teljesítménymérések igazi hátterét. Még nem tudtuk, hogy „világméretű vállalkozás” részesei vagyunk a történelem különös pillanatában, a nagypolitika egyedülálló konstellációja közben. A hatvanas és hetvenes években az északi országok közvetítő szerepe megnő Nyugat és Kelet között. A szputnyik sokk után hihetetlen pénz áramlik az amerikai oktatásügybe, és a demokrata kormányzás évei alatt megnő azoknak a szava, akik az oktatásügyben is a központi tervezést sürgetnek (Galbraith, Coombs). Ilyen intézet ugyan az Egyesült Államokban sohasem alakul – ellenben amerikai javaslatra Párizstól Indián át Koreáig megalakulnak. Az észak-európai szociáldemokrácia emblematikus figurái, Dag Hammarskjöld, Gunnar Myrdal, a fejlődő világért érzett felelősséget testesítik meg életükben-halálukban. Torsten Husén úgy látja, eljött a *neveléstudomány* pillanata.

Csak azt tudtuk, hogy a csomagunk valahol lemaradt, és hogy valamelyikünk biztosan „jelent”. Egyébként meglehetősen elképzelhetetlen lett volna, hogy 1971-ben egyszerre hatan útlevelet kaptunk (én egy éven belül már másodszer), és hogy az utazásunkat és másfél hónapos nyári szemeszterünket a meghívók finanszírozzák. Graenna még megírásra vár az iskolareformok hazai történetében, és jó lesz sietni vele, mert H. D. már nem él, Ballér Bandi és Sz. P. is távozott, Báthory Zoli meg tán éppen távozóban van most (2011). Mi ketten – Varga Lajos meg én - is jócskán nyugdíjasok lettünk már. Robogott velünk a busz a repülőtérrel az ismeretlen üdülőhelyre, integettünk az út menti trolloknak, ittuk magunkba a táj hihetetlen szépségét és magányát. Izgatottak voltunk, zajosak és újonnan jöttek, akik semmit sem értettek, és ráadásul még büszkék is voltak rá.

Hat hét – annyit töltöttünk kint – mindönket igénybe vett fizikailag és lelkileg is; barátságok és ellenségességek szövődtek, amik azóta is kísérek, elhatározások, amikből később oktatáspolitikai születtek. Hallgattuk Husént (aktív és kreatív volt), Tylert (öregségére is kristálytisztán fogalmazott) és Bloom taxonómiáját (öntudatos volt és rámenős). Havighurst-tól tanultam nevelésszociológiát, amit itthon a társadalmi mobilitáskutatók teljes értetlensége fogadott; és Goodlad-tól a kis iskolák dicséretét. Huszonnégy ország csapata gyűlt össze – bármultuk a színes kollégákat (ők is minket) -, hogy mérést és értékelést tanuljon, a korszerű neveléstudomány alapjait. Graenna új kezdet volt, és egy életre szólt.

Egyszer Olof Palme is meglátogatott (akkor még miniszter volt, Husén tanítványa, nyurga és fiatal; így is halt meg). Esküvőt rendeztek Graenna-ban, meghívták a „nemzetközi brigádokat” is, talán akkor hoztak bennünket össze. Vagy talán külön érdekeseek voltunk a rendezőknek – az első csapat a vasfüggöny mögöl? (A magyar illúzió.) Husén elmagyarázta – a miniszter szerényen álldogált mellette, és csöndben egyetértett vele –, hogy az *állam* a fontos, nem a *minisztérium*. Királyi Oktatásügyi Hivatal – így hívták azt a fontos helyet, ahol a svéd iskolareform készült. Éveken át emlegettük aztán a Büro L-4-et, ahonnan a kutatás-fejlesztést finanszírozták. Amikor ezt a konstrukciót otthon elkezdtem magyarázni – hogy a Hivatal olyan, mint itthon a Minisztérium, a svéd minisztérium pedig a központi bizottságra emlékeztet – ijedten intettek le: sok lesz a párhuzamból. (Ma – 2011 – már nekünk is van Oktatási Hivatalunk; nem mindenkinek világos, mire.)

A Vaettern valószínűtlen volt; valószínűtlenül ragyogó. A tó közepén, a szigeten laktak a *trollok*. Tanáraink a Graenna-i szemináriumon nekünk szokatlan tempót diktáltak: reggel előadás, délelőtt-délután szemináriumok, este megbeszélések. Csak közben jutott idő lemenni a tóra (fürödni még júliusban is hideg volt). A tóra menni annyit jelentett, hogy beszéljünk: értelmeztük, földolgoztuk és helyére tettük a hallottakat. Sok mindent így találtunk ki, szakszavakat, szófordulatokat, gondolatmeneteket. Úgy érkeztünk meg Graennából, mint egy lelki gyakorlaton edződött csapat, mélységes meggyőződéssel és mélységes naivitással.

Itthon nagy lett körülöttünk a csönd. Egy darabig megpróbáltunk összejárni és föleleveníteni az emlékeket. Graennai „tankönyveinket” a hazai sajtóban egyenként ismertettük. Egymás közt angolul beszéltünk, nemcsak mert így tanultuk meg a kifejezéseket, hanem mert így rejtelmesebb maradt. Graenna után minden világos volt és egyértelmű. *Tudtuk az igazságot*. Most már csak az maradt, hogy elmagyarazzuk a többieknek. Kár, hogy ezek „a többiek” nem voltak kíváncsiak ránk. Így aztán Graenna sokáig titkos történet maradt. Egy történet arról, hogy van pedagógia, amely képes átformálni a társadalmat. Húsz évig éltünk abban a tudatban, hogy valahol már rátaláltak a bölcsek kövére. Nekünk majd csak használnunk kell.

Mit kaptunk Graenna-ban? NAT-ot, Monitor-t, IEA-t, PISA-t, mindent. B. Z.-ből itt lett profi teljesítménymérő, statisztikai értelmezéseit mindenki csodálta, nemzetközi hírnévre tett szert, az Enciklopédiába is bekerült. B. E. pedig itt tanulta meg, mi is az a tantervelmélet (hogy aztán doktoráljon belőle). Nekem a kis iskolák addig mindig az elesettség és az elmaradás szimbólumai voltak; Goodladtól megtanultam, mennyire modernek.

Augusztus közepe volt, hat hét után, 1971-ben. Koppenhágáig együtt utazott a társaság, ott aztán még egy búcsúzkodás. Tudtam (úgy tudtam), hogy többé nem térek vissza. Egy kellelten és szürke országba mentem, ahol bizony nem ragyogtak a színek. A torkom – mint mindenkinek – megint összeszorult a határnál (Svédország? Ja, pornólapok... na, mutassa csak!) Dehát legalább itthon voltam, ha egérlyukban is. Amit magam mögött hagytam, egyre meseszerűbbnek tűnt; egy tiszta ország és egy gondviselő állam mítosza.

*

Graennában jártam – már-már bennfentesnek számítottam tehát -, az aranykapu azonban egyelőre zárva maradt előttem (s mint később kiderült, egyszer s mindenkorra). Egyszerre voltam kint és bent (mint már sokszor). Szegeden doktoráltam, emiatt egyfajta versengést éreztem magam körül (a Köznevelés-ben csak nevettek egy *doktor* újságíró); viszont tudományos rovatot szerkesztettem, s ez sokak szemében fontos volt. Most majdnem munkatárs lettem (majdnem), az intézet aspiránsaként. Igaz, a Pedagógiai Szemlénél.

A Pedagógiai Szemle szerkesztősége a földszinten volt, a főbejárattól jobbra. Veress Judit örömmel fogadott. S valóban örültünk egymásnak – kezdetben legalább is -, neki én voltam az első aspiránsa (talán az egyetlen is – ez mindenestre tudományos rangot jelentett), nekem meg az a valaki, aki idáig segített s akitől tippeket vártam. A „hátrányos helyzet” – a dolgozat, amit nagy hirtelen ott, a Nádor utcában kitaláltam – mind jobban nyomasztott szétágazásaival és bonyolult összefüggéseivel. Féltem, hogy nem lálalok ki belőle; ráadásul az elvárások is nagyok voltak, idővel még nőttek is. Cikkeket már írtam róla a Köznevelés-ben; de ez azért más volt, mint amit csinálni kellett (kellett volna). Menet közben aztán kiderült, hogy Veress Judit is tele volt kétségekkel.

Igaz, más jellegűekkel: az ő kétségei inkább politikaiak voltak („A téma kutatása nehezül”, mondta egyre gyakrabban, amikor találkoztunk.) S ellentmondó nyilatkozatokra hivatkozott, amelyek – a rendszer vezetőinek birkózása közepette – az iskolára meg a pedagógusokra is rávetült (legalább is a minisztérium véleményformálóira). A Köznevelés-ből a Gorkij fasorba jöve én ezt másképp láttam: inkább a rendszer nyitásának (akkor készült az 1972-es közoktatási párthatározat, Balázs Mihály a szövegszerkesztő bizottság tagja volt, izgatottan számolt be a zárkörű üléseikről). Új nevekkkel ismerkedtem (Szelényi, Ferge, Gázsó), vagy olyanokkal, akiket régebről is tudtam a Közneveléstől (Pataki). Tőlük kellett volna tanácsot kérnem, mielőtt (vagy ahelyett, hogy) Veress Judithoz mentem volna bizonytalankodni. Kértem is.

Fergét már régebben említette Hegedűs András – egy előadását hallgattam az új mechanizmusról Debrecenben, imponáló volt, tetszett -, most fölkerestem. A Szociológiai Kutatóban találkoztunk (MTA). Egy sötét kis szobában (majdhogy nem lyukban) egy asztal körül álltak egy kiterített hosszú papír előtt; hárman, olyan egyforma, kíváncsi (riadt?) arcú nők (Ferge Zsuzsa, Háber Judit, Hanák Katalin). Volt később alkalmasabb pillanat is, amikor kerestem a Fővárosi Pedagógiai Intézetben (Horváth Mihály tér), ahol az azóta híressé vált első empirikus pedagógus kutatásba is bekapcsolódtam. Pataki újra meg újra a szociálpszichológiára figyelmeztetett bennünket; Gázsó Ferenc ült, és hallgatott, ő akkor itt a kivitelező volt (legalább is annak látszott). Ebben a körben – akárcsak a Köznevelés-nél – nem hogy riadalmat nem tapasztaltam, de sokkal inkább valami várakozást, valami újító szellemet. Empíriát csináltak (később mindig így mondták), iskolaközélen, számszerűsítve (védhetetlen). Beavatódtam.

Vezetőm mindennek nem annyira örült, mint én (s mint amennyire a Köznevelés méltányolta). Noha pedagógiából voltam aspiráns – és Veress Judit felelt (volna) értem -, mind jobban húztam a szociológusokhoz (vagy azokhoz, akiket annak véltem, a közvélemény is annak tartott). Hogy ne szakítás legyen a vége, az IEA kisegített. Itt valami olyan eszközhöz jutottam (vélttem), amely hatékonyabb, mint a szociológusok által használt iskolai osztályzatok. Ez már volt valami, ezzel talán a pedagógiában is lehetett valamit kezdeni (Ferge összevitathozott Postlethwaite-tel, aki, Coleman-re hivatkozott; ez iskolaszociológus körökben új volt, én értettem). Coleman-t ugyan megtaláltam a Pedagógiai Könyvtárban (Moynihan, On Equality of Educational Opportunity, 1972), rám mégis Wiseman vékony, piros kötete tette a legnagyobb hatást (hallgatóimnak úgy hivatkozom rá, hogy megtaláltam a nagy Ö-t). Wiseman még valamit tudott, amit, úgy látszik, mind az IEA, mind a rétegződés kutatói elfeledtek, vagy nem használtak föl: a területi statisztikákat (Wiseman, Education and Environment, 1964).

Most hát összeállt az arzenál: tanulói teljesítményeket kell mérni – *a la* IEA -, a független (bemenő) változókat a rétegződéelmélet segítségével csoportosítani, valahogy figyelembe véve azt is, ki milyen térségből jött az országnak. Településtípusok? – ezt persze sokan használták. Nekem azonban Dombegyház, Battonya, Szarvas – néha-néha Kocsord, Polgárdi, Füzesgyarmat, még tán Debrecen, Szeged, Zalaegerszeg - is eszembe jutott. Nem típusok, hanem terek. Wiseman beiskolázási körzeteket használt; azt én is kiprobálok.

Veress Judit és a Pedagógiai Szemle már messze volt (illetve én jártam messze tőle) – a Közneveléstől kértem szabadságot a disszertációra. Ez bár szokatlan volt egy újságnál, Balázs Mihály engedélyezett. egy hónapot. Próbára tehettem az újságíró rutinomat, tettem is. Naponta húsz oldalnyit kellett megírnom (ceruza, papír), ha időben végezni akarok. Az IEA

hazai eredményeit szerencsére megkaptam, a matematikai statisztikában segítettek is. Egy-egy fontos táblázatot reggel kiválogattam, s alighogy É elment az iskolába (a Kagyló lépcsőtől a Kőbányai útra kellett érjen a busszal háromnegyed nyolcra), én leültem írni. Furcsa, kemény munka volt – érdekesnek mondanám, ha nem fájdult volna meg a kezem és a nyakam tőle, s ha ráértem volna máson is töprengeni, mint a fogalmazáson. Délben szünetet tartottam, a Batthyány utcán fölsétáltam a Széna térre valami ebédért, aztán vissza. Öt órára kellett készen lennem az aznapi adaggal; akkor lementem a buszmegállóhoz, hogy megvárjam É-t. Álltam a busznál, és már nem is jutott eszembe semmi, csak hogy milyen éhes vagyok (aznap épp almakúráztam, ki tudja, miért).

Letelt a hónap, bevitettem a Köznevelésbe a produktumot, ott átgépezték, lett vagy négyszáz oldal (több, pontosan 425). A szerkesztőség szörnyülködött, nem is akarták kézbe venni. Én meg úgy szédelegtem, mint aki nehéz, súlyos betegségből lábalt éppen ki (valahogy úgy, mint amikor egy félévben tizenkét kollokviumot és szigorlatot tettem le Szegeden). S aki elolvasta (Balázs Mihály), annak nem nagyon tetszett. „Túl tudományos”, mondta. „Hol vannak a magyarbánhegyesi gyerekek?” Az IEA nem ment a Köznevelés-ben, a számokkal („Nem helyettesítik a gyereket!”) nemigen tudtak mit kezdeni. Ez mégis szíven ütött. Tényleg, hol vannak a gyerekek? És a falukutatók (Illyés és Kozmutza Flóra, Lélek és kenyér)? Gyerekek megdöbbenő fogalmazványai az én tarsolyomban is voltak, Dombegyház óta gyűjtöttem őket – miért is nem hozakodtam velük elő? S hazamenet a buszmegállóban hirtelen kirajzolódott a végleges dolgozat, most már egykori és mai (1939, 1964-66) gyerekvallomásokkal. („Legnagyobb boldogságom, hogy a tehenet eladtuk..., nem kell legeltetni.”) Így jelent meg később könyv formában is (Hátrányos helyzet, 1975), a kiadónak sikere lett vele. S nekem is, a védéskor. Csak Veress Judit neheztelt meg, egy életre; talán mert a könyv fülén, ahol becsülettel föltüntettem, elírták a nevét.

*

A disszertáció után plusz föladat nélkül maradtam: valami abbamaradt, más pedig még nem kezdődött el. Fekete József, egykor főosztályvezető a minisztériumban (szakképzés), akkor már tanszékvezető a Műegyetemen (tanárképző intézet) hívott, hogy tanítsak nevelésméletet. Egykor Szegeden akartam is, már egész jegyzet forgott a fejemben, akkor persze letettem róla. Most már messze vitorláztam egykori énemtől és szándékaimtól, inkább szociológiát tanítottam volna. Azt persze előbb meg is kellett volna tanulnom; különben sem jöhetett szóba akkor még a tanárképzésben. Sarkadi Laci (meleg szívű barát, a Szakképzés szerkesztője a minisztériumban, maga is betanított Feketékéhez) tanácsára vegyes felvágottal próbálkoztam. Vettem az Ágoston—Jausz-t (főként az első kötetét), s rájöttem, hogy nem sokban különbözik egy szociológiától. Pedagógusoknak. Persze, kicsit át kéne írni a címeiket. Mondjuk, „nevelés” helyett „szocializáció”, „öröklött tényezők” helyett „öröklés vagy környezet”, „család és iskola helyett” szocializációs ágensek”.. Jól hangzott, írtam egy tematikát. S éreztem, hogy magam is szívesen hallgatnám. Csak épp meg kellene tartani.

Előadásról előadásra haladtam, minden előadást háromszor tartottam meg. Előtte vázlat (mint a gimnáziumban), elsőre még csak zökkenőkkel ment. Másodszorra jobban sikerült; olyasmik is eszembe jutottak, amikről nem gondoltam volna, hogy tudom (főként összefüggések). A harmadik alkalommal minden a helyére került. Szaladtam haza, és leírtam.

Nem sokat bizonytalankodtam: heti egy fejezet (háromszor előadva). Éppen csak annyi, amennyit tényleg elmondtam, lehetőleg a fordulatok is. Akkorra már föl voltam készülve, elolvastam annyit, amennyire egy jó előadáshoz szükségem volt (a Köznevelésnél

megtanultam, hogy az anyaggyűjtésnek van optimuma: annyit, de csak annyit gyűjteni, hogy megbízhatóan írni tudjak róla). S a hallgatókat láttam magam előtt: autóvezetők oktatóit, textílesek oktatóit (ők nők voltak), gépszerező-oktatókat (mindkét csoport férfi). „Nem-szokványos” hallgatók voltak, kihívás, hogy Webert vagy Marxot, tömegkommunikációt vagy szemtől-szembe csoportokat megértessek velük. Ágoston segítségemre volt, de épp csak hogy. Havighurst könyvét azonban (*Society and Education*, 1962) – akivel Graennában megismerkedtem, 190 magas nyurga öregúr, ehkori kémia tanár -, valamint főként Szczepanski kis bevezetését (*A szociológia alapjai*, 1968) nagy haszonnal forgattam. Tőle kölcsönöztem későbbi könyvcímemet is (*A nevelésszociológia alapjai*, 1977)

Volt kéziratom, de nem volt kiadóm még; különösen azért nem, mert a nevelésszociológia illegitimnek számított (hogy úgy mondjam). Szociológiát tanítani külön megbízással, külön engedély alapján, külön ellenőrzés mellett lehetett, erre külön főosztály szerveződött a minisztériumban. S a pedagógusok sem nagyon voltak kíváncsiak rá; közelebb érezték magukhoz a pszichológusokat. Ez a „nevelésszociológia” azonban, úgy látszik, eltalált valamit: egy iskolára is ráhúzható (alkalmazott) szociálpszichológiát. Füle Sándor, aki akkor a pedagógusképző osztályon dolgozott, fölajánlotta, hogy főiskolai jegyzetként adja ki. Betettem a lábam a felsőoktatásba (mondjuk szerényebben, egy ajtó nyílásába).

Kőbánya

A 636. utca – ahová Battonyáról (Gáspár Lacinak köszönhetően) fölköltöztünk – páratlan oldala akkor még szántóföld volt; abban az évben (1969) épp kukoricát termesztettek ott; sárgán zizegett, nem emlékszem, mikor törték és vágták, pedig szemben laktunk vele, a páros oldalon. Néhány lépésnyire, a Nagyenyed utcán lehetett elérni a villamos és buszmegállót. Kora reggelente, amikor É elindult (háromnegyed nyolcra kellett Kőbányára, az iskolába átérjen), a reggeli sötétben egyszer orosz katonák futottak feléje, megdermedt. (A katonák azonban elhaladtak mellette, a közeli laktanyából jöttek ki, rendszeres reggeli futásukat végezték.) É kora este érkezett haza – a hosszú buszozás kicsit megviselte az embert. Én később indultam – közben elláttuk Esztert -, nekem kilencre kellett a Köznevelésbe érnem. A lakásunktól – laci házától – ez körülbelül 15-20 perces séta volt; nem is ártott, azokban a hónapokban legalább nem kaptunk influenzát. Esztert, aki egyéves lett akkor, Pálfiékhoz vittük át; a kedves család szívesen látta, mert az asszony otthoni bedolgozó volt. Szép, loboncos pulikutyájukat Eszter utánozta; egyszer – még nem beszélt, de már majdnem – szinte pontosan bemutatta, mennyire örül a kutya, amikor ő odaérkezik.

A kutya és Pálfiék örültek, és persze mi is; egészen ameddig Emma, Gáspár Laci felesége vissza nem akart költözni. Neki nem vált be Szentlőrinc, úgy érezhette, hogy a háta mögött kisemmizték – Laci meg én -, mivel azonban a ház persze az övé is volt, visszajött (az egészségügy amúgy is kereste; idegbetegsége miatt állandó egészségügyi ellenőrzés alatt állt). Előbb kért, aztán követelt, majd a gyerekeivel együtt a ház bejáratánál vetett ágyat magának. Lacival közösen megpróbáltuk lebeszélni róla, előbb engedett, később azonban hajthatatlan lett. Nem lehetett tovább várni, át kellett adni a lakást. Bárhogy szólt is a megállapodás – egy következő évet is kifizettünk már -, most már Laci is – a maga csendes módján – többször, írásban is felszólított, hogy költözzünk ki. A nagyszülők megérkeztek Szarvasról, kijelentették, hogy az állapotok tarthatatlanok és Eszter fél (szerencsére nem volt igazuk), s vitték Esztert magukkal (négyéves koráig nem is került onnan elő, náluk nevelkedett). A bútorainknak össze-vissza kerestünk helyet, végül Kőbányán találtunk, É nagynénjénél, egy

kis szoba-konyhás ház padlásán (ahol legalább örömmel fogadták). Mi magunk pedig visszamentünk a Kagyló utcába.

A lakás ettől kezdve központi kérdéssé vált mindkettőnknek, sőt persze a családnak is (É-nak a kislány miatt, nekem mert a Kagyló utcát csak ideiglenesen kaptuk). Mint egy hol csöndesebb, hol már-már elviselhetetlen „háttérzaj” a lakásprobléma befolyásolta, meghatározta, motiválta, átítatta É-nak a tanítást, nekem a „közéletet”. Mióta együtt voltunk, nyolc helyen laktunk már, szerencsétlenebbnél szerencsétlenebb ötletek jutottak eszünkbe (s innen nézve már az is szerencsétlennek látszott, hogy följöttünk Pestre).

Az egyik megoldás a bérlet vagy albérlet lett volna; ezt Pestlőrincen már kipróbáltuk – s Laciékkel még szerencsénk volt. Néha fölmerült, hogy Kőbányára költözünk, a Petróczy utcába (kellemes, családi házas környék) É rokonaihoz, mert ott nem volt gyerek, igaz, az csak szoba-konyhás kis ragaszték ház volt (erre futotta Vagyon Pálnak, amikor 1944-ben elmenekült Romániából, ezt is csak nagy erőfeszítéssel, rettentő munkával tudták megszerezni, fönntartani, kispolgár és proletár lét határán egyensúlyozgatva). Albérletet szerezni akkor Budapesten közel egyenlő volt a lehetetlennel; nemcsak mert nem volt elég lakás (mikor volt? Ma sincs!), hanem mert az albérlőt, ha nem akart, nem lehetett többé kitenni – mindenki óvakodott tehát.

A másik megoldás a „lelépés” volt; a Kádár-rendszer (mondjuk inkább, a pesti lakásszüke) egy jellegzetes terméke. A bérlakások fölött a kerületi tanács lakásosztálya rendelkezett; ha kiköltözött valaki, a lakás visszazállt a tanácsra, amely azt meghatározott szabályok szerint újra kiutalta. Vagy e szabályokat áthágva; ha mondjuk, távozó és reménybeli bérlő előre megállapodtak, és találtak olyan tisztviselőt, akit megvesztegethettek hozzá. Ez már-már bevett szokássá vált, ügyvédek szakosodtak rá, álságos lakáshirdetésekkel. Zsembery István azonban, anyám sógora, aki bíró volt, fölhaborodottan utasított el, amikor tanácsot kértem tőle. Ilyen mégis volt, több ilyenrel próbálkoztunk. Körbe jártuk a Bartók Béla út környékét, amerre É lakott, mikor megismertem; szép, de sötét és leromlott lakásokban próbálkoztunk. (Egy évtizeddel később, amikor a BUVÁTI-nak dolgoztunk K-val, megértettem, miért. A Bartók Béla útja – a Gellértől a Körtérig – már akkor el volt öregedve és le volt romolva; statisztikailag majdnem úgy, mint az előregedett dunántúli vagy észak-magyarországi falvak).

Maradt tehát a harmadik út, amelyen a hozzánk hasonlók legtöbbször jártak: lakást venni vagy belevágni egy építkezésbe. A Köznevelésnél az idősebbeknek mind megvolt a maguk lakáshistóriája, el is mesélték. Piry Józsi bácsi egy év alatt (egy év!) építtette föl a házát egy telken, amelyet a fővárostól kapott; na igen, de ez még jóval a háború előtt történt. A fiatalok így-úgy jutottak lakáshoz: emeletréépítéssel, volt szolgálati lakások átminősítésével (benne maradtak), második házassággal. É kollégái az iskolában akkor kezdték megörökölni a nagyszülők lakását, akik kihaltak belőle (rosszul hangzik, de nekünk – nekem – ilyen se volt). Mi egy lakáslelépésre alkudozva a Körtér környékén akadtunk rá egyre, nem messze, a Vincellér utcában. Illyések lakása két szoba és a mellékhelyiségek volt; igazán nem rossz (akkor legalább így láttuk); csak szűk kicsit, és az állaga rossz. Újabbat, nagyobbbat építettek, azt mondták. (Hogy mit rejteget a társasházban lakás, akkor még nem tudtuk, sőt nem is akartuk tudni.) megállapodtunk, leelőlegeztük, föllelegeztünk. Hónapokon keresztül mérlegeltük, hová jár majd Eszter (óvodába), és hogyan utazunk mi (a munkahelyünkre).

Illyések azonban (előleg ide-oda, szerződés erre meg amarra) nem mozdultak. Kértem, unszoltam telefonáltam. Előbb a lakásukra, aztán a munkahelyükre, végül az (állítólagos) építkezéshez. S miközben jókedvvel (ha a Köznevelésben a telefonomra jó híreket kaptam)

vagy lehangoltan (ha rosszakat) fölfelé mentünk a Kagyló lépcsőn, bármennyire nem akartam is, rá kellett jönnöm, hogy a Vincellér utca reménytelen, Illyésék (tán akaratlanul, de mégis) becsaptak. Más után kell nézmem.

Együtt borongtunk ezen Fejes Pistával – maradék barátommal a képzőből -, aki közben leköltözött a Csúcs-hegyről a nagymamájához a sötét Népszínház utca valamikor jobb napokat látott, leromlott bérházába a Teleki-térnél, megházasodott, s most hármásban laktak a nagymamájával. Hirtelen eszébe ötlött, hogy az édesanyja (anyja második férje) épp lakásépítést szervez, nem is rossz helyen, az Újlipótváros elején, a Borbély utcába. Negyvenezer, *kesben* ('cash', akkor nemigen ismertük), közölte M, aki külker jogász létére most társasház építtetéssel foglalkozott, dicsekedve mutatott a közelben egy másik, hatalmas házat, azt is ő szervezte, az is sikerrel fölépült (mennyi idő alatt, nem firtattuk).

Ez jó lett volna, de negyvenezer! (Különösen Illyésék és az elszalasztott Vincellér utca után.) Én tízezret tudtam begyűjtögetni keservesen a Pasarétről (apám testvéreék), É a szarvasi rokonságot próbálta mozgósítani, persze, hiába. Míg egyszer aztán látogatóba jött hozzánk Rohály Mihály, egykor csabai evangélikus pap, most már görnyedt nyugdíjas, valami távoli rokon (Csicsely, Kiszely, Rohály – ezek mind környékbeli *tót* nevek voltak). Kopott ballonkabát volt rajta – valósággal húzta maga után -, bogos kezével, amit a reuma tartott görcsben, kopott bőröndöt szorongatott. Ebben vittem a luterkabátot, mutatta, s magában kuncogott. Nem tudtuk mire vélni; kinyitotta a bőröndöt. Hozott és leszámolt É-nak húszezer forintot (repkedett a sok pénz, egy vagyon, akkor még nem voltak ötezezesek sem, és én jó, ha kétezret kerestem havonta).

Cash tehát volt, de a Borbály utca sem épült, pedig ide is jártunk, én még szegény Fejes Pista barátom nyakára is. Ez már a második rossz befektetésünk volt; a Kagyló utcából pedig nyár végére ki kellett volna mennünk. Helyette én Svédországba mentem (Graenna), É meg Szarvasra, a lányunkhoz (csak hét végeken tudtuk látogatni). Ott kapta a hírt, onnan táviratozta meg Svédországba, hogy van lakás. A főváros segített, pedagógus lakáshoz jutott.

A főváros túlzás volt; Mezei Gyula, a művelődésügyi osztályvezető segített. A Köznevelésnél ismerkedtem vele is össze, dolgoztam is neki, valami szakanyagot rendelt, megkedveltük egymást. Mint sokan mások, ő is megígérte, hogy segít (sok máséhoz hasonlóan neki sem akartam hinni), de másoktól eltérően Mezei Gyula segített. A főváros, külön akcióban, az új lakótelepi lakások közül tizennégyet kapott pedagógusoknak. Kőbányának Mezei két lakást ajánlott, ha az egyiket Kozma Tamásnének szavazzák meg, és sürgősen értesített, hogy pályázzunk. É pályázata azonban a sokadik lett Kőbányán (mások régebben vártak vagy beépültebbek voltak). Erre Mezei három lakást ajánlott Kőbányának; É pályázata másodsorra a negyedik lett. A negyedik lakást Mezei egyenesen „pántlikázva” adta.

*

Lakás – az is túlzás volt: csak kiutalást kaptunk: én Svédországból egyenesen költöztem volna. Még nem volt azonban hová, az Óhegy tetején csak az alapokat láttuk; a négy közül az első már látványosan épült. Mire a negyedikhez értek (alagútzsaluzás), eltelt egy újabb év. Mindegy, valahogy kivártuk, 1972 nyarán költöztünk.

Csak ilyen, csak olyan, házgyári, lakótelepi, Kőbányán – mindegy. Azért ha a battonyaihoz hasonlítottam, először is pesti volt, másodsor is összkomfortos. Igaz, hogy csak 49 négyzetméter (abból nyolcba számították az erkélyt, mert az is volt), és az is igaz, hogy a

konyháján nem volt ablak a két szélső, nagyobb lakás közé szorított „sötét konyhás”, úgy nevezték (a szagelszívót kicsire méretezték, idővel amúgy is leállt). De ez mind mindegy volt. Tágas, szép ablakai délnyugatra nyíltak, a pici előszoba, ha lehet, még kisebb fürdőszoba külön WC-vel (a rossz kilincs miatt néha magunkra zártuk), a nagyszoba és a másik, a kicsi – ez így együtt a vágyott birodalom, maga a lakás volt. Volt neki bejárati ajtaja gombbal; gyorsan névtáblát csináltattam és fölcsavaroztam. Pont olyan volt, mint egy igazi lakás. Majdnem olyan. Nekünk tizenhárom évig nemcsak lakás, hanem az otthon. Szeptemberre fölhoztuk Szarvasról Esztert, véglegesen (ideje volt, akkor lett négyéves, a nagyszülők már alig tudtak mit kezdeni vele, holott a szerelem köztük kölcsönös volt és maradt).

A tízemeletes házban hatvanvalahányan laktunk, emeletenként hat lakás. Nem igen ismertük a szomszédainkat (lakótelepen élünk, ha kicsin is); inkább csak néhányat közülük, a mi emeletünkről (második) csak Balázsékát, régi kőbányai értelmiségi család, idős korokra fölszámolták a házukat a Pataki (egykor és ma újra Szent László) téren; nagy darab, mutatós bútorokkal nem is fértek el a kiutalt lakásban, rosszul érezték magukat, panaszkodtak. Az ötödiken Pintérék laktak többek között; a hajlott hátú, kedélyes Pintér Gyula – akitől hol a kerti bokrait lopták el, hol az autójából kilopták a benzint, nem más volt, mint a Pest megyei rendőrkapitány (igazán nem látszott rajta). A hatodikon, a túloldalt Mohácsiék laktak, alacsony, ősz, mosolygós férfi és barna, fáradtabb arcú felesége; kislányukat É nagyon kedvelte, minket meg Mohácsiék ezért. Eleinte nem jártunk össze, később csaknem kikerülhetetlen volt. Mohácsi László meglátta nálam az Economistot, és kérdezgetni kezdett; kiderült, hogy bankhivatalnok, Zalaegerszegről költöztek ide (később a Nemzeti Bankhoz került, majd egy koreai bank hazai alapítója és vezetője lett). Cserébe, hogy É a kislányukat kedvelte, ők Esztert karolták föl (Eszter nem örült ennek, „jó Mohácsi bácsi”, mondta éllel). A földszinti lakásban – eredetileg gondnoki lakásnak készült, úgy is vették át – Bárdiék költöztek (Benőék biztatására, Kispestről).

A kilencediken – a velünk átellenben lévő oldalon – Benőékkel sokat szomszédoltunk. Benő Kálmán akkor a pedagógiai Társaság titkára volt Simon Gyula, a főtitkár mellett, sokat utaztak. Következésképp Kálmán jól ismerte a kávéházakat, éttermeket (kocsmákat is), ahol jó bort, főképp pedig finom pékárut lehetett kapni, enni. Mindketten Kispestről jöttek át Kőbányára, s vissza is vágytak Kispestre (mikor mi elmentünk, ők is elköltöztek Kispestre). Kálmán meleg szívű szomszéd, barát, jó hallgató és okos társalgó volt, ha mindketten otthon voltunk, kávéztunk és eszmét cseréltünk (könyvet is: „Nem adom vissza, az enyém, én loptam a gimnáziumból. Nem te loptad, én loptam. Itt a pecsét”. – ezen szégyenlősen nevtünk.). Ami, a felesége irányította a családot – Kálmán és a fiúkat, Gergőt -, igen respektálta az édesapját (ebből a respektből, bár egy generációsak voltunk, azért nekem is jutott), mindig szíves háziasszony és okos tanár volt. Jó budapesti gimnáziumokban tanított, és nagyon rajtvolt, hogy É is odakerülhessen (ő hívta É-t később a Rákócziába).

Ha az Ihász utcán mentünk lefelé az Óhegyről, a Kápolna térre értünk; ez volt a környék legrégebbi temploma, még mielőtt a Pataki (Szent László) téri fölépült volna; ez is volt vagy kétszáz éves. A Kápolna tér sarkán egy szakközépiskola, sokáig bátran és becsülettel tartotta a színvonalat (főként fiúk jártak ide, technikusokat és szakmunkásokat is képeztek). A Kápolna téren nagyon sokáig épült egy társasház (magánkezdemenyezés), csak nem akart befejeződni; tudj' Isten, miért, ide képzeltem Hábeteréket Fejes Endre regényéből. A Kápolna téri kápolna előtt vasárnaponként tömeg feketélt, mind férfiak, rosszul öltözöttek, mondhatnám társtalanul. Ezek lengyelek voltak, itt találkoztak és társaséltek a templom körül (ma – 2011 – lengyel önkormányzat). Följebb, a Barátság park környékén és lejjebb, már a Kőbányai úton

görögök éltek, a szülők generációját az ötvenes évek elején telepítették le itt, a gyerekek jó része a László Gimnáziumban tanult tovább.

Bár Kőbánya mint munkáskerület kapott több pedagóguslakást, azért ez nem volt munkáskerület; legalább is nem a megszokott értelemben (Váci út vagy Csepel). Itt nem a nagyipari munkásság dominált, hanem a kisiparosok; Kőbánya mindig is Budapesthez tartozott, igaz, annak csak a X. kerülete (mint dédapám iskolai atlaszából kitanultam). A kőbányai kisiparosság más kultúrát teremtett maga körül, mint a Váci út proletárjai vagy Csepel nagyüzemi munkásai. Itt a mezőgazdaság tradíciója még csaknem kézzelfogható volt; az Óhegyen, ahol laktunk (lankás emelkedő, de végül is a Gellérthegy magasságában!) még láttuk a régi csősztoronyot, amelyből kétszáz évvel azelőtt a szőlőt vigyázták. „Lent” a városban (ez azért túlzás volt, de ténylegesen lefelé mentünk), ami a Pataki teret jelentette, amikor odaköltöztünk, még álltak a „városképi jelentőségű” polgárházak, körbefogva a teret. Szemben velük a templom, a városháza (akkor kerületi tanács), balra tőle a zenei általános, jobbra valamivel odébb a XX. század elején épült gimnázium, amelyet szintén Szent Lászlóról neveztek el (a mi időnkben csak László – de az egyértelműen és külsőségeiben is megfogalmazva).

Ahol a „mi házuk” – másik négygyel – épült, eredetileg külterület volt, beszorulva a város és a sörgyár (Dreher) közé. Az Óhegyre eredetileg lakótelepet terveztek nyolc házzal, kis parkkal, ABC-vel. Ebből csak négy épült meg, a többi helyén nagy park lett, mert mozogni kezdett a föld. Kőbánya ugyanis valóban kőbánya volt egykor; hatalmas tárnái a sörgyártól le egészen a városközpontig nyúltak; ott is voltak bejáratok, pótkocsis teherautók ki-be közlekedtek rajta. A tárnák később borpincék voltak, s amikor a filoxéra Kőbányán is kipusztította a szőlőt, az osztrák-magyar Dreher sörgyárat telepített ide, érlelőpincékkel. Ez romantikus volt; a csősztoronyban presszó üzemelt, kilátójából nézni lehetett a Barátság parkot, amely attól lett „barátság”, hogy a közelben állomásozó oroszok építették a kerületnek (később a tárnák miatt megsüllyedt, veszélyes lett, elgazosodott).

A hatvanas és hetvenes évek fordulóján, amikor odaköltöztünk az újonnan kialakított Ihász közbe (óhegyi lakótelep, hangzott ígéretesen), mindebből valami még visszhangzott, még kiérződött. A csősztorony még üzemelt. Még voltak, akik tudták, hogy csősztorony volt, környékbeli utca őrizte a nevét. Lejjebb, a Harmat utcán és följebb, a Mádi utcán már épült ugyan lakótelep (a harmat utcai sztálini klasszicista stílusban az ötvenes években; a Mádi utcai meg három emeletes házakkal, viszonylag otthonosan a hatvanas években). De akik itt laktak, ide költöztek, valamit még tudtak a régi Kőbányáról (nekem Szoboszlai Béla kollégám adta tovább, amikor először kivitt bennünket magához, hogy megmutassa, alkalmasint ránk is szózza a lakását). Később a Körösi Csoma Sándor utat, Kőbánya főútját, amelyen a forgalom Pestről a Rákosokra vitt, elterelték egy nagy kanyarral. Az egész városközpontot átszabták, a sörgyártól az állomásig (eredetileg Liget, majd Zalka Máté, ma megint Liget tér) akartak bevásárló központot csinálni belőle. De ez a városátrendezés csak azt érte el, hogy a Főtértől a vasútállomásig eredetileg vezető utca zsákutcává vált, boltjai leromlottak, majd bezártak. A Zalka Máté tér újonnan épült nagy áruháza, ahová néha vásárolni benéztünk, mára kültelki boltközponttá vedlett.

Megépült viszont az újhegyi lakótelep – neve az Óhegyre rímelt -, hatalmas tömeget sűrített össze, elzárva és kitzsítva a régi Kőbányától. Az újhegyi lakótelep már megépülésekor valódi társadalmi fenyegetés volt; közösségi bomba (robbant is néha), a maga nem is szövetkezeti, hanem bérlakásaival és a társadalmilag fölmorzsolt lakótömeeggel, aki odatelepült. Az Óhegy ehhez képest, hogy úgy mondjuk, elit lakótelep maradt a maga négy

házával, frissen kialakított parkjával, amely elég nagy volt ahhoz, hogy ne (legalább is ne azonnal) tapossuk szét; fiatal családjával, ahol a gyerekek – mint minden gyerek – tulajdonképpen helyesek, kicsit ilyenek meg olyanok voltak; de mind szeretni valók. Amikor később a budapesti oktatás tervezésében dolgoztunk K-val, a nagy és kiürülő, leromló lakótelepekről nekem mindig az újhegyi jutott az eszembe; mamutiskolájával, agyonhasznált, összefirkált falaiival, erőszakos gang-jeivel és egész kilátástalanságával. Az öhegyi lakótelepről nem jutott eszembe semmi, eleinte csak az, hogy itt van az otthonom; s csak később az, hogy jó volna elköltözni onnan.

*

Kőbánya nem volt számunkra teljesen váratlan, bár számítani azért nem számítottunk rá. A Száva utcához érve (a Határ útnál), Gáspár Laci egy akkor elkészült modern épületet mutatott: itt taníthatna a feleséged. Az épület tényleg jól nézett ki (Dombegyházhoz képest meg pláne), mondtam is É-nak, aki azonban kijelentette, hogy gimnáziumba szeretne kerülni. Majd ha meglesz az egyetemi végzettsége, hártotta el Mezei, addig is általánost ajánlva. Ha nem is a Száva utcában (amúgy is Kőbánya széle volt), hát legalább a városközpont közelében, a Kőbányai út végén, a barakkoknál.

Ez is új épület volt, ráadásul neves építészek készítették alig egy évtizeddel korábban, és csakugyan közel volt a Zalka Máté térhez, ami akkor a bevásárló központnak számított. A barakkok – akárcsak a pestszentlőrinci egykori állami lakótelep 8a maga unitáriusaival) – első világháborús menekülteknek és erdélyi áttelepülteknek épült, akik azóta messze mentek belőle, a munkás- és lumpenlét határán egyensúlyozó családok költöztek ide. A szép, átriumos iskola kerámiapadlóján téli reggeleken csoportokban feküdtek a gyerekek; melegedni jártak ide a padlófűtés miatt, meg főleg azért, mert a szülők reggel hatra jártak dolgozni. Az iskolához óvoda is kapcsolódott, a tanáriból épp az udvarára lehetett látni. Ide vitte magával É reggelente Esztert, részben mert lennie kellett valahová nap közben, részben pedig hogy szemmel tarthassa (ez utóbbit sem É kollégái, sem az óvónénik nem díjazták, de É ragaszkodott hozzá).

Bár eredetileg középiskolába akart menni, É mégis megszerette (vagy legalább megszokta) ezt az iskolát. Neki megfelelő társaság verődött ott össze; Drenyovszkyné, az igazgató törekedett rá, s Mezei is tudta, miért ezt ajánlotta É-nak (meg nekem). Az igazgatóhelyettes, akivel hol jóban volt, hol rosszban, még sokáig járt hozzánk, szép lányát maga nevelte, diplomához, majd néprajzkutató álláshoz juttatta; dicsekedve és borongva mesélt erdélyi szülőföldjéről. Szathmáryné férje fizikus volt, akadémiai kutatóban dolgozott, neves szakember és tudománypolitikus lett belőle (a rendszerváltozás után). Drenyovszkyné éjt-nappalt az iskolában töltött, s ha nem, ágyhoz kötött beteg férjét ápolta; féltékenyen vigyázta testületét, ami már-már terhes is volt. Ezért amikor megszerezte az egyetemi végzettségét, É már nem is akart gimnáziumba menni; inkább én voltam rajta. Mezei Gyula fölvetette a Fazekast, végül É mégis a Lászlóban, Kőbányán kötött ki.

A László Gimnázium is különös volt (amint hogy Kőbányán minden különös volt, vagy legalább is szokatlan). A László Gimnázium, bár a főváros építtette Bárczy István iskolaépítő programja keretében, igazi kisvárosi gimnáziummá vált az évek során. Részben mert főként a kőbányaiak választották a gyerekeiknek, sokszor még akkor is, ha már elköltöztek Kőbányáról (volt valamennyi vonzáskörzete is, de az a Dózsa György Gimnázium megnyitásával fokozatosan elenyészett; a Lászlóba csak a jobbak jöttek, gyöngébb eredménnyel inkább a Dózsába lehetett bekerülni). A Lászlónak rangja volt a kőbányaiak

körében – ilyent csak Battonyán tapasztaltunk -, az ott lakók a sajátjuknak tudták az iskolát. A 85-ös buszon, amivel az Óhegyről lefelé mentünk a Kőrösi Csoma Sándor útra s tovább az Örs vezér térre, mindig hangzott egy-egy elismerő szó a gimnáziumról vagy anekdota azokról, akik ott tanítottak (később É-ről is). Az, hogy Kőbánya kisiparosok kisvárosa volt, azt is jelentette, hogy a feltörekvő családok már ide, ebbe a gimnáziumba küldték a gyerekeiket; még ha a nagyszülők maguk nem szereztek is érettségit (a polgárit végezték el, amely – zenei általános formájában – akkor is ott működött a Pataki téren).

É-t nehezen fogadták a gimnáziumban. Van már orosz tanárunk, érvelt az igazgató, Kovács Péter, itt ez a szovjet asszony, s egy kollégára mutatott, aki nehézkesen, bár flottul beszélt magyarul. A „szovjet asszony”, mint az Battonyán is kiderült az ottani orosz tanárról, asszony mindenképp volt, de szovjet csak úgy, ahogy a litvánok (Battonya) vagy a kárpátaljai magyarok (Kőbányaa) számítottak szovjetnek. Később barátkoztak É-val, de csak mérsékelten; tanártársa, főnöke, vetélytársa és sírig hű barátja, Ternainé, maga is orosz tanár, lett.

Bár nagyra tartottam ezt a gimnáziumot – és É-t benne – de sohasem szerettem. S mennél jobban belebonyolódott É, annál kevésbé. Csicsely Mihály egyszer látogatóban bejelentés nélkül ellátogatott az imádott lánya gimnáziumába (én is megtettem később a saját lányommal), „ennyi csúnya ember egy rakáson”, kommentálta aztán a látottakat. É fokozatosan beletemetkezett az iskolai munkába, személyes ügyének tartotta a történeteket, benne az emberi – tanári és tanulói – sorsokat, különösen amikor Kovács Péter nyugdíjba ment, és az iskola új, fiatalabb igazgatót kapott. Most már huszonnyolc-harminc órát tanított hetente, föllelkesülten érkezett esténként haza. Aztán ahogy elszállt a lelkesedése, csak ült a sarokrekamiénkon, és bevezetés nélkül sírni kezdett. Nem mehetett tovább, tennem kellett valamit. Mint az öreg halász a mesében, megint Mezeihez mentem.

Eszter az óvodából a Pataki téri zeneibe került. Az általános iskolák akkor szigorúan körzetesítve voltak, emellett, a társadalmi egyenlőségre hivatkozva mint kutatók, magunk is érveltünk. Mint szülők – bár szégyen kerek perccel bevallani – kevésbé. A zenei általánosok azt a célt szolgálták, hogy a „tehetségeseket” vegyék föl; a „tehetség”, tudjuk, mit jelent. A probléma csak az volt, hogy zenét is kellett tanulni. Eszter együtt járt egykori képzős társam, Bábosik Pista fiával, Zolival (örömmel regisztráltuk), Zoli édesanyja zenetanár volt, hegedűt tanított, Zolinak is. Eszter is belekezdett, aztán gyorsan abbahagyta, s átnyergelt a fuvolára. Ez lányosabbnak tűnt, s nem kellett Zolival sem versenyeznie (bár nem is kellett volna). Mijnt később kiderült, a fuvola sem volt épp egyszerű. Nagy levegőket kellett venni, ez sem nagyon tetszett. Mindez szerencsére annyi időt vett igénybe, hogy eltelt az alsó tagozatos négy év, s elgondolkodhatott (elgondolkodhattunk) rajta, hogy itt folytatja, vagy másutt. Végül a hangszer is segített, s persze mi is; Esztert a Trefortba (akkor ELTE Ságvári Gyakorló Iskola) vették föl.

Eszter és É pályafutása megint összefonódott; egy iskolába jártak, jó darabig, amíg Kőbányán laktunk, együtt. Mezei, akihez fordultam, hogy É a rekamién sír, nagy lelki nyugalommal megint a Fazekast ajánlotta. É hajlott rá, aztán megkötötte magát. Épp Mezőtúr felől mentünk Szarvasra (K-t és a férjét vittük magunkkal), amikor egy kanyar közben kijelentette, hogy ő nem megy sehová. Lelketlenség volna faképnél hagyni a Lászlót (meg az új igazgatót) „épp most”. Nekem „épp most” a kanyar jött, utána megálltam, hogy vagy ő száll itt ki, vagy pedig én. Végül is ő akart –kezdettől fogva – gyakorló iskolai tanár lenni, s én exponáltam magam miatta. Aztán mindketten elcsillapodtunk, mint a háborgó tenger a mesében, s mentem ismét Mezeihez. Akkor azt találtuk ki, hogy legyen fővárosi külső vezető tanár; maradhat a

Lászlóban, de kevesebb órával. Ez igen-igen bevált, sajnos azonban csak egy évig tartott. Ha vezető tanár akart maradni (s É most már megszerette), akkor mégis csak el kellett mennie. Föllélegeztem.

*

Röviddel Kőbányára költözésünk után – az újonnan megnyitott mozi előtt, vagy tán az újságosnál – rám szólt valaki. Elnézést, nem Kozma Tamás a Szemere utcából? Pokk Feri egykori osztálytársam és barátom volt, akivel végtelenített beszélgetéseket folytattunk az utcasarkon, foci drukkerek voltunk (ő Fradi, és MTK), s ha megszorultam a verekedésben, kiségtett. Megörültünk egymásnak, ilyen véletlen. S ráadásul az újonnan épített városközpontba költözött már egy ideje, idevaló. Miután kicseréltük lakásviszontagságainkat, kijelentette, hogy intézkedik (jogász lett belőle, később egy időre a tévé jogtanácsosa). Így ért véget – Pokk Feri közreműködésével – Vincellér utcai kalandunk, mert Feri se szó, se beszéd birtokba vette Illyésék üres lakását, s abban a pillanatban el is adta egy új tulajdonosnak. Most már lakásunk is volt (igaz, 50 négyzetméter), most pedig autónk is lett (igaz, Zaporozsec).

A Zaporozsecel – különösen ha már nem kellett fűteni benne, mert az mindig leállt – egyre hosszabb utakat tettünk; kinyílt előttünk a világ. Különös érzés volt: egyik hét végén Szarvason lenni (É családja), egy másikon Pécsen (É unokatestvére tanított ott a főiskolán); aztán K-n, ahol egy másik unokatestvére épp letelepedett; majd Gyöngyösön (ott is egy unokatestvér, épp családalapításban és letelepedőben); majd Kocsordon és a Szamos-közbe (ahová én mentem nosztalgiázni). Akkor fogtam föl, mit jelent bezártan élni; hogy mit is jelentettek az évek, amelyeket Dombegyházon és Battonyán töltöttünk, alig néhány kilométerre az akkor oly megközelíthetetlen Csabától, Szegedtől, Szarvastól. Most bezzeg pótoltuk (három forintért vettük a Zaporozsecbe a benzint, háromért, akár a kenyeret); unostalan Szarvason voltunk, s néha külföldön is (ami jobbra Romániát jelentette).

Nemcsak a Zaporozsec (s később egy kék, majd egy sárga Wartburg) miatt. Kőbánya kopni kezdett, lakásunk szűkült, a fák az erkély előtt nőttek, a parkunk gazosodott. Mindenki csinált valamit, utaztak vagy építkeztek (egyre többen mindkettőt, dicsekedve). Én is építkeztem Pintérékkel és Mohácsiékkel; az Iház közben, a ház bejáratával szembeni garázssort. Ezzel egy ideig mindnyájan elfoglaltuk magunkat; még azok is, akiknek akkor épp nem volt autójuk; kiadták a garázst (akkor jó üzlet volt). S amikor a garázssor elkészült, a kaláka folytatódhatott a vasárnapi autószerelésben, mosásban és ebéd előtti szerelésben; mindenkinek volt egy csalhatatlan tippje, mindenki (legtöbben) nevetett a Zaporozsecemen, megcsodálták, hogy még mozog, s megdicsértek, amikor lecseréltem (É és Eszter megsiratták). Aztán a beszélgetés átsapott a nyári túrákba; Mohácsiék a Skodájukkal már a tengerre mentek. Lassan kiderült, hogy kinek-kinek megvan a maga üdülője, sőt egyesek – aki teheti – távolabbra néz: el is költöznék. (Egyesek, mint később Bokodiék a Lászlóból vagy É unokatestvéreék Pécsről, disszidáltak; ez volt a hetvenes évek végének nagy hulláma; É-t is kísértette, sőt egy beszélgetés erejéig magam is próbálkoztam.)

Általában azonban nem néztünk ennyire messze: É csak a szomszédba költözött volna egy lakáscserével, maradv a kis lakótelepen; engem ez borzasztott. Ha megyünk, menjünk rendesen. Végül beletörődtem, egy kikötéssel: nem bánom, de É intézze. Ez végül hatott; É sem akarta annyira. Mohácsiék különben is a szomszédos Gitár utcában akartak építkezni, ikerházat, mondták, már a gerendákat is kiválasztották. É végre ettől lelkes volt, én vonakodtam. Kőbánya, annyi év után sem vált az otthonommá; az otthonom másutt volt, csak még nem tudtam hol (talán Kolozsvár?). Valamit mégis tennünk kellett, mert amilyen jó volt

a beton lakásunk újonnan – gyorsan épült, összkomfortos volt – olyan nyomasztóvá vált fokozatosan, hogy egy szöveget nem üthettünk bele, nem beszélve egy átrendezéstől (a válaszfalak is betonból voltak).

Folyton Szarvasra jártunk – a Zaporozsec szinte már magától fordult az ötösre Alsónémedi és Lajosmizse felé, aztán Kecskemétnél a 44-esre Tiszaugnál az új Tisza-hídon át, Kunszentmártonon keresztül a régi, később az új Körös-hídon. Logikusnak látszott, hogy az út mentén valahol telket vegyünk, talán építsünk is rá. Leginkább Szarvason, hiszen ott élnek É szülei, ott nőtt föl Eszter, odakötik É-t az emlékek. Szarvasra? Soha! (Épp az emlékek miatt.) Akkor más vízpartra; de a Balaton partja nekem elérhetetlennek tűnt, É-nak pedig csak a gimnáziumi tábort jelentette, a nyüzsgő gyerekhaddal és a tanári kompániával; tőlük függetlenül a Balaton hidegen hagyta. Valami hegyvidék? (Akkor épp az Akadémiával üdültünk, kétszer tán, a Mátrában; az erdőben patak susogott, madarak hangoskodtak és fák, magas zöld fák hajladoztak – még magnóra is vettem a hangjukat.) É rám hagyta, legyen. Gyuri, az unokatestvére a gyöngyösi tanácsnál dolgozott: Mátrafüred! Egy telek Mátrafüreden, építkezéssel – azt télen is kiadhatod.

Mátrafüreden épp akkor nyílt meg az Árnyas út – az üdülőtelep legszélső utcája. Tizenkét telket parcelláztak; nagy érdeklődés közepette, egyszerre elkelték. A maradékhoz csak a tanácselnök révén lehetett hozzájutni; ez Gyuri szerint is reménytelennek látszott. Én azonban megneszeltem, hogy a gyöngyösi tanácselnök a közgázra jár, ott Berend T Iván az egyik professzora. Az ő közbenjárása meghatotta a tanácselnököt, kegyesen juttatott nekem telket; lehetett építkezni (a ház, pusztuló környezetében ma is áll; idegenforgalom, fejlesztés, még a forgalom is elkerülte, az Árnyas út, hajdani nagy ígéret végül zsákutca maradt).

Az Akadémián

Kandidátusi védésem (1973) után nem sokkal megkeresett Vajó Péter, az Akadémia frissen alakult Pedagógiai Kutató Csoportjának (PKCs) igazgatója; Veress Judit is vele volt. Vajó Péterrel a védelem után ismerkedtem meg, Veress Judit mutatott be neki, aki akkor már elment a Pedagógiai Szemléltől, és a kutatócsoport főmunkatársa lett. A Sziget cukrászdában ültünk le beszélgetni. Komolyan és lelkesen magyarázták az elképzeléseiket, majd Vajó Péter – sokat sejtetően rám emelve sötét szemüvegét, kimondta a várva várt kérdést: nem volna-e kedvem. De, nagyon volt.

A megtiszteltetéstől – kutatás! Akadémia! – szinte lebegve utaztam a kettős villamoson; nem sokkal ez után Gázsó Ferenc is megkeresett. Gázsót régebben (nem túl rég azért) ismertem a Fővárosi Pedagógiai Intézetből, ahol – Sánta Pállal és Várhegyi Györggyel – felügyelői beosztásban Mezei égisze alatt tulajdonképpen iskolaszociológiát csináltak (azt az első empirikus pedagógus kutatást is, bevonva Fergét és Patakit). Gázsó most átkerült a Társadalomtudományi Intézetbe, ott ifjúságkutató csoportot alakított (odahíva Liskó Ilonát, Csákó Mihályt is). Ott volt a disszertációm munkahelyi vitáján az OPI-ban, most engem is hívott a „csapatba”.

Ezt a pezsgést – az Akadémián pedagógiai kutató, a Párt kutatóintézetében ifjúságkutatások – az 1972-es közoktatási párthatározathoz szokás kötni (amiről én, szinte testközelből – a Köznevelés-től, közelebbről Balázs Mihálytól szereztem tudomást, aki a háttérben, egy szűkebb bizottság tagjaként új arcokkal és új megfogalmazásokkal ismerkedett, miközben a szövegvariánsokon vitakoztak). Kutatóintézet az Akadémián – ez a neveléstudósok régi álma

volt (Nagy Sándor, Zibolen); hiszen az Akadémia 1949-ben megszüntette a Magyar Pedagógiai Társaságot, a pedagógusok tudományos testületét, beszüntette lapjukat, a csaknem száz éves Magyar Pedagógiát („ideiglenesen”), s így-úgy kiebrudalta tagjai közül a pedagógia tudósait (Prohászkat, Mitrovicsot). A kádári konszolidáció évtizedében ezekből fokozatosan valami újjáéledt – újra indult a lap, újra szerveződött a Pedagógiai Társaság -; de nem az Akadémián, hanem a Pedagógus Szakszervezet égisze alatt mint „társadalmi szervezet”. Az Akadémiára visszakerülni – ez a neveléstudósok hol halkabb, hol hangosabb kérése, sürgetése volt; most bekerült a párthatározatba is, így (egy rövid évtizedre) megvalósult. A 68-as ifjúsági mozgalmak pedig – bár a mi térfelünkön a „prágai tavaszban” csúcsosodott ki, figyelmeztette az érintett pártoka a szocialista tábor országaiban, hogy az ifjúságra jobban kell figyelni. Ennek oldalszélén keletkezett a központi bizottság kutatóintézetében ifjúsági csoport (főként a szakmunkás tanulókkal foglalkoztak, ezt tekintették akkor hivatalosan „a munkásosztály utánpótlásának”).

Engem inkább a szociológia vonzott (még ha ifjúságkutatásnak hívták is); a csapatban nem volt olyan, aki épp az iskolához (közoktatás) értett volna. Az akadémiai csoport pedagógiát kínált; olyan hangzása volt, mintha azt az OPI-s szellemet vinnék tovább, amitől az IEA-elemzésekkel és a „hátrányos helyzet”-disszertációmmal menekülni akartam (s amit a Köznevelés sokszor kinevetett). Viszont ha belépek az Magyar Szocialista Párt kutatóintézetének kapuján, nyilván már a bejáratnál lebuknék; vagy a kitelepített múltammal, vagy a teológus voltommal. S ha egyikkel se, akkor biztosan be kellene vallanom, hogy ötvenhat szerintem is ellenforradalom volt (az orosz tank végiglőtt a Koháry utcán, láttam); és azt, hogy ellenforradalom, addig nem ejtettem ki a számon (az én nagy-nagy ellenállásom...). Az Akadémián – de legalább is a Sziget cukrászdában – ilyent nem követeltek. Az pedagógiai kutató mellett döntöttem.

Balázs Mihály jobbára fölkészült erre – annál is inkább, mivel mint szolgát adták-vették az embert: az új gazda előbb az előzővel egyezkedett? Vajó is Balázssal. S úgyis kilógtam a sorból. Ezzel a lépéssel viszont fölértékelődtem; kaptam egy félállást (életemben először, nekem ilyen addig sohase volt), néhány gratulációt és sok jó kívánságot. Fölmentem a Várba.

*

A Köznevelésnél a szobám a Vigadó akkor elkészült mives tetőzete fölött épp a Várra nézett föl. Most, hogy úgy mondjam, én néztem le a Várból a Köznevelésre. Akadémiai módon heti két napot töltöttünk az kutatócsoportban; a csütörtököm szabad maradt, azt a Köznevelésnél töltöttem. Nemcsak földrajzilag ingáztam – Kőbányáról be a Vörösmarty térre és vissza; vagy ugyancsak otthonról föl a Várba és vissza -; lelkileg is.

A PKCs-t a művészettörténészek mellett, az Úri utca és Lant utca sarkán egy szép vári palotában helyezték el; a palota emeletráépítései hátsó traktusa a Bástya (Tóth Árpád) sétányra, azon át a Vérmezőre, mögötte a budai hegyekre nézett. Ez volt a primási palota (a katolikus egyházfő rezidenciája; ma megint az), csöndes és előkelő, mint körülötte a többi épületek. Amióta – a háború után – a Várat rommá lőtték, megszűntek itt az adminisztrációs központok is. Helyükre az Akadémia költözött, sok épületben a környéken az Akadémia intézetei voltak. A szűk és csöndes utcákat az egykori és jelenlegi előkelőség egymásba ölelkező szelleme lenge át; az elmélkedés, mondhatnám a tudomány csöndje. Magasan voltunk a város fölött (az ország fölött, képzeltem én), ahonnan mindent jobban láttunk, nem merültünk a részletekbe, hanem a távlatokon nyugtattuk a szemünk (ez ok miatt – meg egyébként is – ebédszünetekben végigsétáltunk a bástyán, távlatot keresve).

K-val (amikor már ott dolgozott), együtt indultunk haza; lépcsőről-lépésre közelebb a mindennapok valóságához, ahhoz ereszkedtünk le a Moszkva térre a Bécsi kapun át, vagy néha a Mária térre; ilyenkor megint a Kagyló lépcsőn mentünk lefelé. Egy pillanatra megálltunk a Bécsi kapu előtti kis játszótéren; onnan épp a János hegy csúcsára lehetett látni (tetején a kilátó, vörös csillaggal a tornyán). Egy pillanatra átsuhant, hogy arra, ott kellene lakni. De nem ott lakott egyikünk sem, bebújtunk a föld alá a metróhoz. Onnan K a Népstadionnál szállt ki – arra építkeztek -, én az Őrs vezér tégig utaztam, ott a 85-ös várt (nem mindig).

Ebben a környezetben a pedagógia eleve más volt, mint lent, a Gorkij fasorban, a szép gimnáziumépületben. Az OPI az életközelséget, a pedagógus közelséget (és a minisztérium közelségét) sugározta; mi itt fönt valami megfoghatatlan, mégis naponta érezhető tudományos világba kerültünk. Lent a ritmus lüktető volt, néha hektikus (Kiss Árpád mégis azt szerette, nem emlékszem, hogy egyszer is betette volna a lábát a PKCs-ba); itt fönt a ritmus lassú, megfontolt, dobogása alig hallható (mert még épp hogy csak éltünk). A PKCs-t Aczél György kezdeményezésére hívták életre, hogy a párthatározatból adódó iskolareformot előkészítse; akkor a pedagógiai kutatók ennek lázában éltek. A minisztérium és az OPI a tantervekkel volt elfoglalva; a szerkezeti reform a PKCs-ra maradt.

Vajó Péter, aki a KISz-ből jött (eredetileg meg Debrecenből, kötődését mindig ápolta is), ebbe újonnan csöppent bele (elkötelezettségei inkább az ifjúságkutatáshoz kötődtek volna). Újonnan csöppentünk bele mindnyájan, akik – bár különböző okokból – a PKCs-ban kikötöttünk. Vajó Péterrel együtt a KISz-ből még többen érkeztek; ez kellemes, kötetlen hangvételt jelentett a PKCs mindennapjaiban (de azért a leveleinket konzekvensen kibontották; igazgatónk néha kedélyes megjegyzéseket is tett). Ligetiné Verebély Anna a főváros pedagógiai intézetében szakfelügyelősködött előzőleg: most hirtelen szembekerült a hány plusz hány kérdésével (hány osztályos legyen az általános és középiskola, a közoktatás „a távlatokban”). Inkei Péter az Unesco Bizottságnál kezdte a pályafutását; bármennyire jól tudott is angolul (angoltanár volt), a kérdésre persze ő sem tudhatta a választ. A vékony, magas, lángszemű és sármos Mihály Ottó (ott ismerkedtem meg vele) a Testnevelési Főiskola pedagógia tanszékéről, ahol – Földes Évával, aspiráns vezetőjével együtt – késhegyre menő küzdelmet folytattak a filozófusokkal a marxista nevelésről. Bíró Viktorné, képzős pedagógia tanárom a képző és a PKCs között felsőfokú tanítóképzés szervezett a minisztériumban; most igyekezett pótolni azt a kutatói létet, amit addig elmulasztott.

Ez probléma volt; s nemcsak Bíró Katié – mindnyájunké. A pedagógiának – amelynek valamennyien a margójáról érkeztünk, frissen kandidáltunk, kutató intézetbe még nem szocializálódtunk – nem volt megfogható kutatói hagyománya; jobbra a pedagógusok között élt (éltünk mi). (Kivételt talán csak Földes Éva jelentett, az egyetlen nagydoktor, akit csodaként tiszteltem, különösen amikor Mihály Ottóval tegeződve beszéltek.) Földes Éva azonban neveléstörténész volt (példás), most pedig iskolareformról lett volna szó. Ehhez Veress Judit sem értett, holott ő (meg én) a sajtó közelben valamennyivel tájékozottabbak voltunk.

Így a PKCs hamar margóra került a pedagógiában; ha ugyan valaha is középpontban volt. S ha ott volt is, legfőljebb az újdonsága és érdekessége miatt; a neveléstudomány iránymutatói (Nagy Sándor, Ágoston) sértetten vették tudomásul, hogy az akadémiai pedagógia, ha végre lett is, nem az ő tanszékük mellett szerveződik. Lénárt Ferenc, akinek iskolapszichológiai laboratóriuma volt fent a Meredek utcában az Arany János Gimnázium mellett két kis

szobában, eleinte féltékenykedett, később lejárt hozzánk bölcs tanácsokat adni (Hogy vagy, Feri? Remekül, remekül – válaszolta még az utolsó, időkben is). Vajó és közvetlen köre – maguk is mind friss kandidátusok – nem is voltak abban a helyzetben, hogy a pedagógiát az Akadémián menedzselhették volna; „Kónya elvtársékkal” tárgyaltak, akitől függtek az Akadémia hivatali ranglétráján (s akit igazgatónk még Debrecenből ismert).

Ez befelé végeérhetetlen intézeti értekezletekben csapódott le, ahol a megbeszélések hossza a részt vevők tanácsstalanságával állt arányban (hetente az egyik intézeti napon). Én nem voltam az tanácsban – oda csak az egységvezetők voltak illetékesek -, Veress Judit, újonnan alakult egységem vezetője az ilyen tanácskozásokra a közös szobánkban hosszan és aggályosan készülődött (púder, fésülködés, jegyzetek – apró cédulákkal volt tele az asztala, azokból válogatott). Az értekezletekről aztán be kellett volna számolni (ez volt a párt és a KISz munkamódszere is, információ áramoltatás főnről le); nem volt miről, talán csak „Kónya elvtársék”. Az, hogy néhány rövid év alatt a PKCs létezése határára érkezett, nem volt váratlan, még ha fájdalmas is. (Addig azt hittem, hogy mennél távolabb kerülök a minisztériumtól, annál stabilabb környezetben dolgozhatom, s most lám.)

A világ nyüzsgött körülöttünk, s a város alattunk - egyre jobban visszaszorultak a 68-as reformerők, egyre kevésbé akart valaki a párton belül is iskolareformot -; mi, az akkor indult fiatalok (Hunyady Zsuzsa, Mihály Ottó, Inkei Péter, mások, köztük jómagam) a Sors és az Akadémia kegyelméből, a helyzet illetően alakulásából néhány évet kaptunk; a fölkészülés esztendőit. Miközben a nálunk idősebbek – fél-egy generációval előttünk járók – mindkét keze tele volt munkával (akarva-akaratlan teletömték őket tisztelt és rettegett hivatalok-hivatalnokok), addig mi itt fönt, az Úri utca csöndjében, a napfényes Bástya sétányon sétálva, időt nyertünk arra, hogy fölkészülhessünk. Mire? Valami másra.

*

Ez a „valami más” nekem nevelésszociológiát és iskolakutatást jelentett. A PKCs keretet adott – kutatási pénzről mi, pedagógiában kutatók még mit sem hallottunk (jellemző) -, később legitimációt és fórumot is, hogy elkezdhessek nevelésszociológus lenni, amire vágytam. Szcsepanskihoz látogattam Lengyelországba (Suchodolski kimért volt és igen rátarti), a segítségével Krakótól Torunig eljutottam nevelésszociológusokhoz (Radzwill-Winnicky ezt szociálpedagógiának nevezte, évekig leveleztünk, kölcsönösen publikáltunk is). Nevelésszociológusokkal itthon nem találkoztam – aki közülük iskolával foglalkozott, az vagy iskolaszociológiát mondott, vagy oktatásszociológiát -, holott az irodalomból világosan kiderültek a hazai előzmények. Jáki László egész szöveggyűjteményt állított össze belőle pedagógiai könyvtáros korában, érdekesítő olvasmány (falukutatóimhoz kapcsolódott). Valami ilyesmit szerettem volna csinálni – iskolaszociográfia és társadalmi mobilitás vizsgálatok között -, Vajó nem bánta ugyan, de óvakodott önállósítani (s Veress Judit értetlenkedett). Kis csapatot szerveztem iskolakutatásra; Junghaus Ibolya odaadón és teljes erővel asszisztált hozzá (ha másképp nem tudtunk, üzenő füzetrel tartottuk a kapcsolatot); Junghaus Ibolya azóta is az elkötelezettség és az odaadás modellje nekem.

Meglepően gyorsan alakultunk, s egyre többen lettünk. Néhányat (például az elítélt Eörsi Mátyás feleségét) elsodort a sors, mások (Falusi Béla például, akivel Junghaus Ibolya ismertetett össze) később másfelé tájékozódtak (KSH). A közös iskolakutatásból azonban egy életre szóló kapcsolatok is kialakultak. Megjelent Halász Gábor (Ferge Zsuzsa küldte) azzal, hogy őt az iskola mint szervezet érdekli; elsőre kiváló és különleges iskolai klímavizsgálatot végzett, új út az iskolakutatásban. Lukács Péter akkor volt a legnagyobb, ha fantáziáimmal

épp elszállni készültem, bölcsen magamhoz térített. Csepeli Györggyel akkor ismerkedtem meg, amikor Hegedűs Andrással (a T-t később írta a nevéhez, nehogy a „nagy” Hegedűssel téveszthessék össze, publikációkban legalább) az iskola közösségi beágyazottságáról készültünk könyvet írni (Az oktatásügyi szervezetkutatás lehetőségei, 1976). Hegedűs András ismertetett össze K-val.

Egy nap fiatal nőt hozott (csaknem lányt); szegényesen volt öltözve, de határozott ízléssel. Zavart mosolya, hegyes orra (piros volt, hideg volt, fázott) Az országúton hősnőjét idézte. Kissé távolálló mélybarna szeme, dús haja és barnás bőre inkább az alföldi nyarakat. S csakugyan alföldi is volt, mint később megtudtam, kunsági (Mezőtúr); hosszan mesélt a keményen kálvinista nagyanyjáról (a kertben ült a fa alatt, magában énekelt és imádkozott). Mezőtúrt már tudtam (a vasútállomást), a többit is érteni véltem (falukutatóim). Egy percre mintha elszűnt volna köztünk valami vagy valaki, láthatatlanul persze. Ámde vigyáztunk. Ő volt – és maradt, most már marad is – K.

K és a beavatott Hegedűs András (K későbbi férje, É sürgetésére egyszer végre büszkén az orrom alá nyomta a jeggyűrűjét) megjelenésével az iskolakutatás új irányt és lendületet vett. Lajosmizsére utaztunk; a kocsit én adtam, a szakértelmet Hegedűs András, K, mint rendszerint mindig, anyagot gyűjtött. Lajosmizse Budapest és Kecskemét között, már majdnem Kecskemétnél épp elég messze volt, hogy igazi „terep” lehessen, de épp elég közel, hogy könnyen megjárhassuk.

Lajosmizsét a megyei művelődési osztály vezetője vetette föl, aki készséggel működött közre, hogy valódi, empirikus „oktatáskutatók” lehessünk (a szót majd csak később találják ki vagy meg, én még mindig iskolakutatásnak hívtam). A pedagógia, ahogy az Úri utca – Szalay utca – Gorkij fasor háromszögében zajlott, nehezen megfogható, még nehezebben alkalmazható volt; s ha igen, főként csak az osztályteremben. Minket azonban – s engem különösen, Hegedűs András a kutatói léte, K-t egy akadémiai alkalmazás – a „valóság” érdekelt. Közlebről hogy hogyan tudnánk közreműködni vagy legalább beleszólni az oktatás formálásába. „Körzetesíteni fogjuk a lajosmizsei kis iskolákat, segítsetek”, mondta az osztályvezető. A tanyacsárdánál megálltunk.

A lajosmizsei tanyacsárda az volt, ami a megye nagyban: szokatlan és különös megyei fejlesztéspolitika, megőrzendő az eredeti településszerkezetet, a Romány Pál nevével fémjelzett fejlesztéspolitika, egyfajta különutas próbálkozás a rendszer (a településpolitikai) modernizálására. Romány Pál akkor megyei első titkár (párttitkár) volt, onnan jött Pozsgay is. Iskolakörzetesítő kutatásunkat és javaslatainkat nemcsak a megyei osztályvezető támogatta, hanem hátszelezte az aktuális helyi pártpolitika. András buzgó és szakszerű volt (kérdőívek, kutatástervezés – nélküle nem sokra jutottam volna); K kíváncsi és mozgékony, én céltudatos, ha kellett (s kellett) rámenős. A lajosmizsei tanyai iskolákra hitetlenkedve csodálkoztunk rá; nem tudtuk, pedig tudhattunk volna (ha máshonnét nem, Erdei nyomán), a Soroksárról Kecskemétre vezető út számos néprajzi titkát. Kutatási zárójelentést készítettünk; K, ösztönzésemről, Szegeden belőle doktorált. A PKCs-ban erről – a kötelező körökön túl – minderről mit sem tudtak, tán jobb is volt. Én valami újra bukkantam, ami mint téma és mint „valóság” is lenyűgözött és hosszan fogva tartott: a kisiskolákra, meg azokra, akik oda járnak, a környékben élnek.

1975-ben a PKCs még túlélte az átszervezést; csak Vajó és közvetlen környezete ment. Hívott engem is (egyszer ha veszekedtünk), kicsit ijesztgetett a várható, új vezetővel (őt igen megviselték az események, érthető), aztán a veszprémi OOK (Országos Oktatástechnikai Központ) vezetését vette át; később az átszervezett OPI főigazgató helyettese, kis időre főigazgatója is lett. A gondosan öltözött (öltöny, nyakkendő), jó megjelenésű Horváth Márton jelent meg. Láthatólag jobban tisztában volt az akadémiai viszonyokkal (mégis csak miniszteri titkár volt Ilku mellett), amellett frissen bár, de nagydoktor. Földes Éva összeroppant az átszervezésben, nyár végén meg is halt – Horváth Márton a számára fontos akadémiai pedagógusokkal vette körül magát, egyiküket-másikat oda is vette (a mokány, fekete, szíjas Kőte Sándort például).

Vajónak nem lett igaza, sőt. Én vettem át az iskolarendszertani osztály vezetését (tudományos osztályvezető! Az akadémián!); most már én dönthettem el, hány osztályos legyen az iskola (hirtelenjében így látszott). Az iskolareform hevülete – Pártban és párton kívül – akkorra teljesen lefutott; de jó kádári szokás szerint (s ez öröklődik) a döntés helyett, amit nem akartak meghozni, az előkészítést újra meg újra visszautalták a kutatóknak. Döntést készítettünk elő, lassan ébredve tudatára, hogy nem lesz belőle semmi. Új szobában ültem – körülöttem új osztályom munkatársai (K, Inkei Péter, Ritoók Pálné, Deák Zsuzsa, Junghaus Ibolya) már hazamentek, egyedül néztem a leveleimet (most már nem illett előre kibontani). Az udvarra néző, sötét szobában – most (2011) az Szociológiai Intézet van benne – hirtelen úgy éreztem, mintha kilátóban ülnék (legalább is a kőbányai csőstoronyban). Alattam zajlik az élet, majd leszálok közéjük, s beleszólhatok.

Igazából azonban új erőterbe kerültem, kerültünk, ha a peremére is; mondjuk az egyszerűség kedvéért az oktatástervezés erőterébe. Ezt akkor még nem vettük észre – csak azt, hogy itt nem a hagyományos pedagógia nagyjait kell kerülgetnünk, hanem más, még nagyobb hegyeket. Az egyik hegyet „társadalminak” neveztük el egymás közt, a másikat „gazdaságinak”. E három sziklás hegyet (pedagógia, szociológia, közgazdaságtan) markáns arcok és nevek képviselték; nem is hegyek voltak, óriások inkább, amelyek meg-megmozdultak, akár össze is morzsolhattak lengeteg minket. Mögöttük a minisztérium rémlett föl (az oktatási minisztérium vagy mikor minek hívták), a Tervhivatal, meg a Pártközpont. Valami háttérünk nekünk is volt – az Akadémia – ha nem volt is mindig támogató (mert az Akadémiát akkor a saját reformkonceptiója foglalta le, az ún. Fehér Könyv, baráti nyelvész ismerősöm, Szépe, lelkesen szervezte, „minden grémiumnak más táská”, mutatta az aktuális irattartóját).

A három „erőközpontot” (hogy szakszerű legyek) három koncepció jelenítette meg, e koncepciók – Hegel helyeselte volna – „birkóztak” egymással. A minisztérium „általános műveltséget” mondott, arra a Tervhivatal azt felelte: gazdaság. A Pártközpont meg közbeszólt: na de társadalom! Mobilitás a rétegek között (akkorra megtanulták a szociológusok nyelvét; beékelődtek a társadalompolitikába). A mindig szakszerű és mindig határozott Monigl István s a tekintélyes Tímár János soknak tartotta a gimnáziumokat és fölöslegesnek a mind több érettségizettet; féltek, hogy egyre kevesebben akarnak majd szakmunkásnak menni (s tényleg egyre kevesebben akartak). Szociológus kollégáink erre föl pattantak, és a fejükre olvasták, hogy megakasztják a társadalmi mobilitást (mint a statisztikák mutatták, amúgy is akadozott már). A minisztériumi tisztviselők viszont a realitásokhoz fordultak vissza – annál is inkább, mert az iskolák nem az ő kezükben voltak, hanem a helyi (megyei) tanácsok kezében -, és kimutatták: egyre többen akarnak érettségizni, egyre kevesebben mennek szakmunkásnak. (Polinszky, akkori miniszter, aggódva íratta velem a parlamenti beszédjét erről; később Aczél mindkettőnket behivatott. Javította a

gépiratot: „marhaság, marhaság”. „Bocsánat, ezt valaki belejavította.” Polinszky halálra váltan szorongott, Aczél rám nézett: „Épp azért marhaság.”)

A PKCs dolga lett volna olyan iskolarendszert kitalálni, ami az akadémiai Fehér Könyvhöz illeszkedik. Nem tudom, milyen iskolarendszer illeszkedett volna legjobban hozzá; Szépe elmagyarázta, hogy olyan, mint a nagykőrösi gimnázium, ahová ő is, az apja is járt (a statisztikusaink kiszámolták...). Ahhoz, hogy Szabolcsi Miklós, pláne a magas, tartózkodó, elgondolkodó Szentágothay János, a Fehér Könyv nevesítői learassák a babért, ennyi is elég lett volna. Mi, jobb híján a saját fejünk után indultunk, kitalálni valami mást, a művelődési városközpontokat. Lentibe – az jó messze volt a Fehér Könyvtől és az egymásnak feszülő erőközpontoktól -, hogy megnézzük, működik-e. S csodák csodája, működött, látványosan (persze). Hazafelé megálltunk a Balaton partján este, sétáltunk, kérdezgettük Nagy Marit (először volt velünk), összefogóztunk. Jól láthatóan nekünk lett (vagy lesz, lehet) igazunk. (Gyorsan beleírtuk Az ezredforduló iskolájá-ba.)

*

Ez nem volt siker az Akadémián – mondhatnám, nem is tudatosodott a Fehér Könyv szerzőiben -, másutt eredményesebben hangoztattuk (az iskolarendszert nem a tervezőasztalon lehet újjászervezni, hanem a hálózatból kiindulva, csomópontjai alapján). A Tervhivatalba szinte bejáratos lettem vele.

A Tervhivatal akkor még az Arany János utcában, nagy, szürke irodaházban székel (ma hol egészségügyi, hol népjóléti vagy szociális minisztérium). Cravero Róbert, a területi főosztály vezetője, „társadalmi tervezést” folytatott, ami abból állt, hogy az egészségügyre, iskolára, kultúrára jutó pénzeket az illetékes megyei vezetőkkel tárgyalva határozták meg vagy véglegesítették (a végső döntés a Pártközpont kezében volt). A mi művelődési városközpontunk érdekelte. Részben mert az Akadémiáról jött, jöttünk (mit mond „a tudomány”, kérdezgette), részben mert integrációt sejtetett az egyes szakterületek között (képviselőikkel így könnyebb lett volna „egyeztetni”). S részben – tán nem utolsó sorban – mert kezdettől rokonszenveztünk egymással.

A Tervhivatal, később a spenótban (azaz a Roosevelttéren, a romos Gresham mellett épült nagy, csúnya irodaépületben – különös hivatal volt, legalább nekem az. Hivatal volt, kétségtelen (az „államigazgatás”, emlegette jelentősen Cravero) még hozzá nagy tekintélyű és fontos; már a bejáratnál fölsejlettek sötét és szigorú hagyományai (a sötét ötvenes években innen dirigálták nemcsak „a gazdaságot”, hanem, főként az embereket, hisz mindenki „a gazdaságban” dolgozott). Mihelyt azonban beljebb kerültünk a zsilipeken (ami a bejáratot jelentette, ahol a portás vegzált), föltárult előttünk A Hivatal, amely nyílt volt, és szemmel láthatólag laza. Ezt az érintkezés, köszönés, beszédmód is jelezte (keresztnev, nem kizárólag elvtárs), főként azonban az állandóan nyitott ajtók. Ezek az ajtókon óvakodtak be Cravero szobájába a munkatársai, s ezeken futkározott ki-be az alacsony, zilált hajú, érdes modorú Cravero, hogy valakit megint kiosszon, leteremtsen, kioktasson, de legalább is kikérdezzen (közben összeborzolta az előszobájában üldögélő fiatal titkára haját, akinek szépen csengő neve volt, mert Bod Péter Ákosnak hívták).

Nehéz megmondani, mi tetszhetett nekem mindebben – azt tán még nehezebb, hogy mi tetszhetett bennem neki („idehívnám, csak hát mégsem merem”, vallotta be ismerősöknek egyszer). Mindenesetre engem sem le nem teremtett a városközpontjaimmal, sem nem kiabált (nehezen tettem volna zsebre). Csak kérdezett, sokszor, sokat. S miközben figyeltem, ahogy

dolgozik – szervezkedik, kioszt, számon kér, bevasal, de főként tárgyal -, a művelődési városközpontok is kezdtek talpra állni. Lengeteg akadémiai koncepcióból egyre vaskosabb realitást öltöttek, ahogy megpróbáltam – megpróbáltuk közösen, a Cravero kérdései és ellenvetései alapján – igazi koncepcióvá alakítani.

Ha én voltam „a tudomány” Cravero szótárában, akkor a Pártközpont volt „a politika”. „A politikáról” annyit mindenesetre megtudtam, hogy fontos; fontosabb, mint „az államigazgatás” (ez a Tervhivatal volt). És nem ismeri a tényeket (ezeket persze csak Cravero és csapata tudta), vagy legalább is nem akarja tudomásul venni. Én azért másképp láttam. Azok a pártközpontosok, akikkel összeismerkedtem minisztériumi egyeztetéseken (Knopp András, Hanga Mária, Török Imre), ha nem ismerték is „a tényeket”, mindenesetre érdeklődtek iránta. Hanga Mária (akkor közoktatási miniszterhelyettes) arról igyekezett meggyőzni, hogy neki mennyire fontos volna egy PKCs, de nem az Akadémia, hanem a minisztérium főnhatósága alatt (no hiszen, gondoltam, remélve, ilyen nem lesz – lett). Knopp András nagyon tudott vitatkozni, Török Imre meg nagyon ismerte a statisztikát.

Török Imre révén kerültem el a „fehér házba” (ma képviselői irodaház) koncepciót fogalmazni és egyeztetni. Még mindig az Akadémiáról utaztam, de most a Margit hídon át a Jászai Mari térig, a szürke gránitpáros a tér közepén - Marx és Engels, nyakig magukba süllyedve – rám se nézett. Én se nagyon néztem rájuk (egyszer azért megállapítottam, hogy az egyszerűségük és elvontságuk tetszik), a tér felőli ajtónál kellett jelentkezni. „A nevét leadták”, állapította meg lakonikusan a fiatal ávós (úgy volt öltözve, persze már nem annak hívták, mit tudott ő az én rendőreimről az Alkotmány utcában, meg Kunszentmártonban). A Duna felőli lépcsőn haladva föl, egy másik őr is ellenőrzött (a félelem nagyobb volt, de az ellenőrzés kisebb, mint ma egy hivatali beléptetőnél), elkísért a páternoszterig, és nehogy „rossz helyre” menjek (voltak itt rossz helyek?), föl kísért az emeletre. Az első emelet galériás volt, lent, a földszinten hatalmas festmény jött velem szembe, fönt, az első emeleten Kádár János látogatta végig a hivatalnokait a délutáni szieszta után (én mindig délelőtt jártam, s soha sem szálltam ki az első emeleten). A félve tisztelt, tisztelve szeretett Nagy Ember – aki képekről sehol nem nézett le, szellem mégis velünk volt – itt szinte megfogható közelségbe került. Vagy mi kerültünk hozzá, oly egyszerű volt, s annyira emberi (sugározta minden).

Már ezért is más volt ez a hivatal, mint néhány megállóval odébb az a másik; jóval puritánabb, kisebb is, s nem a szakszerűség (vélt vagy valós, mindenesetre azonban hirdettet) tartotta egybe, ellenőrizte, hanem a tekintély és a fontosság (a küldetés?) tudata. A megbeszélések ezoterikusak voltak, mégis csak mi irányítottuk az országot (ez esetben az oktatásügyet), anélkül azonban, hogy viseltük volna a felelősségét (ezt „az államigazgatás”, főként a minisztériumok viselték). Ideális közegnek látszott szakértők számára, amilyen a városközpontommal én is szerettem volna lenni (néha már „tervezőnek” neveztem magamat, magunkat). Hát ha ilyen A Párt (belülről, mondjuk), talán bele is kellene lépnem. Ezt el is határoztam egyszer, de azért nem ment olyan simán. A munkahelyi pártbizottságomnál kellett volna jelentkeznem, s ott a párttitkárom, a pártbizottságról nem is beszélve, eleve fönntartásokat táplált irántam (sajnos, én is iránta). Így az ötlet, alig hogy megfogamzott, mindjárt ki is hunyt. Jobbnak látszott nem bolygatni a múltat (még ha Vajó Péter egyszer alápirosozta az életrajzomat: „Ezt többé ne írd be. Úgy is tudjuk.”).

Művelődési városközpontjaink egy-egy kisvárosban – mondjuk, Szarvason, Battonyán, Mezőtúron – integrálták volna az oktatást és a művelődést, egy korszerűen hangzó általános művelődési központ (ÁMK) mintájára. Ebből az következett (akadémiai fejjel), hogy látogassuk meg a minisztériumukat is, nem akarnak-e integrálódni (furcsa bár, de igaz). Az

oktatási és a kulturális minisztérium akkor kettő volt, bár mindkettő ugyanott: a Szalay utcában. Akkor Pozsgay volt a kulturális miniszter, fogadott. Végighallgatta elszánt beszámolómat (csöndes ajánlkozás), aztán, meglepetésemre megjegyezte, hogy milyen igaz. Nemsokára integrálták is a két minisztériumot; ha nagyon akartam, azt is hihettem, hogy egy mindent átölelő és magába foglaló művelődési koncepció jegyében.

A minisztériumban

A Tervgazdasági Intézetben – ahová főleg Hajnal Albertet látogattam, hogy tőle minél jobban eltanulhassam azt, amit rendszerszemléletnek neveztek (hátha alkalmazható az iskolarendszerre is) – megismerkedtem Kemenes Ernővel (később Cravero főosztályvezetője lett). Kemenes Ernő velem egy idős, magas, korpulens férfi volt; erősen sportolt (versenyszerűen vívott), kiválóan kommunikált és kiterjedt kapcsolatokat ápolt. Kapcsolatai szinte „az egekig” értek; de ha addig nem is, a Pártközpontig mindenestre. Ezek a kapcsolatok valósággal behálózták az egész magyar gazdasági életet (túlzás nélkül), mindazt és mindazokat, akik a gazdaságon keresztül elérhetőek voltak párttisztviselőktől minisztereken és minisztériumokon keresztül, egyetemeken és kutatóhelyeken át jogi, pénzügyi és termelői szférákig. Kapcsolatait ügyesen és rátermetten nem titkolta, hanem terjesztette; bárkinek följánlotta (akit ismertem, szinte mindenki a lekötelezettje lett így vagy úgy); bárkitől kért is szívességet, mindezt derűs egyszerűséggel. (Kapcsolatom régen megszakadt már vele, tíztizenöt év múlva is futottam össze ismeretlenekkel, akik Kemenes Ernő révén köszöntöttek barátsággal és segítettek problémáimban.)

Hajnal Albert körében összeismerkedve (barátkozva) vele Kemenes Ernő 1979 őszén azt kérdezte, elmennék-e vele az Oktatási Minisztériumba. „Nem”, mondtam késlekedés nélkül (a Köznevelés óta a minisztériumot inkább kívülről szerettem, mint belülről). Erre elmagyarázta, hogy nagy változások közelegnek; a VI. ötéves terv kapcsán „az öreg” (ez Kádár volt) átszervezi a kormányt, és az új miniszter Pozsgay lesz. „De az Akadémia, a csoport”. Legyintett, aztán egyszerűen: „Az úgy is megszűnik.” (Akkor még nem mondta el, hogy épp ő fogja megszüntetni, én meg közreműködöm benne.)

Alkudozásunk csaknem egy fél évig tartott (a megszüntetésnek semmi jele, a kormány átszervezését, ahogy a Kádár-rendszerben szokásos volt, az új ötéves tervvel már mindenki rebesgette). Én még mindig nem-et mondtam, és Kemenes mindig derűsen vette tudomásul – sohasem konfrontálódott. Egyszer azt kérdezte: Vámos Dórával szívesen dolgoznál-e (Vámos Dóra volt Carvero főosztályán az oktatásügyekért felelős). Másszor meg azt: milyen folyóiratokat rendeljünk Pozsgay új főosztályára? Aztán meg: az Akadémián osztályvezető voltál – itt is megfelel? Csalik voltak ezek, hisz gyorsan rájött a nagyravágyásomra (amit magamnak sem vallottam be). Én persze, kezdetben vonakodva, ráharaptam. Mire megbántam volna, már elköteleztem magam. Hiába éreztem gyomortájt néha enyhe nyomást (még kóvályogtam is tőle), az eszem már egyértelműen Kemenest támogatta. Fordulatm erre-arra az ismerőseimhez. A minisztériumiak (Balázs Mihály akkor már párttitkár volt) dermedten várták az átszervezést, sőt némelyikük épp bennem látta volna a saját szalmaszálát. A Tervhivatalból és a Pártközpontból akiket megismertem, mind lelkesen helyeselt Kemenesnek (jórészt lekötelezettje volt vagy szeretett volna lenni). Utolsót sóhajtva csak annyit kötöttem ki, hogy közte és köztem a hierarchiában ne legyen senki (rossz tapasztalatom volt Vajó igazgatóhelyettesével). S aztán beletörődtem.

A minisztérium éppoly nagy, sötét és jellegzetes szagú volt, mint első, második és sokadik eddigi látogatásaim alkalmával; csak hogy most már én is ott sötétlettem benne (ha a szagát talán nem is vettem át teljesen). Ami a kívülről belépőnek ételszag volt (a Tervgazdaságiban már legfőképpen volt az ebéd; de az iskolákban és a minisztériumban is még az alagsorból húzódtott fölfelé), az nekem, bentinek a kívánt és várt ebéd. Ami kívülről sötét folyosónak látszott, arról én – már bentől – tudtam, hogy napfényes irodákra nyílik. Ami kívülről zárt és zord ajtónak látszott (hányszor álldogáltam előttük), azt én, már bentől, barátságosnak és kollegiálisnak éreztem. (A minisztériumi ajtók soha sem álltak nyitva, ha nyitva maradtak, gondos kezek mindig becsukták; a hivatalnokok nyitott ajtó mellett védtelennek és lemeztelenítettnek érezték magukat, s a titkárnőik saját fontosságuk tudatában cerberusokként őrizték főnökeiket.)

Mi, a Köznevelésnél – egy évtizeddel korábban – igaz, az oldalfolyosón, de nagy zajjal, nyitott ajtók mellett, hangoskodva szaladgáltunk egymáshoz és a főszerkesztőhöz. A csukott ajtó mindig jelentett valamit. Megpróbáltam nyitva hagyni az ajtót – a második emeleten az utcafronton kaptam képtelenül nagy irodát, előtte titkárnő üldögélt -, de Marika, a szegény, zavarba jött és nagyon rosszul kezdte érezni magát. Egy idő után én is – nem a nyitott ajtómtól, hanem hogy a többi mind csukva van, s az enyémet is szóvá tették. (Láttam, akik ugyanakkor jöttek a Tervhivatalból át Pozsgay minisztériumába, mind igyekeztek nyitva hagyni az ajtót (Dreicin József például, a gazdasági miniszterhelyettes), míg szép lassan titkárnőik nem „domesztikálták” őket.

Én rosszul viseltem ezt a „domesztikálást” (jókedvemben inkább „szocializálásnak” neveztem), Kemenes azonban kezdettől föltaalálta magát benne; valósággal fickándozott, mint hal a friss vízben. (Titkárnőjét, dekoratív fekete asszonyt, „hozta magával”, s az „ment vele” – így volt szokás akkoriban mondani; gyanítom, most is.) Kemenes kapcsolatai csakugyan az „égig” értek, de csak a gazdaságban, mint később rájöttem, amelyet a pártközpontban akkor épp Havas Ferenc felügyelt Tatabányán lakott, onnan járt be naponta, sürgette is az autópálya megépítését). A „kultúra”, ahogy a tervhivatalosok henyén mondták, azonban Aczél Györgyhez tartozott, s abban a szektorban Kemenesnek még nem voltak kapcsolatai. Most viharsebességgel építgette őket. Főleg azokon a területeken – színház, könyvkiadás – volt sikeres, ahol nagyon várták, hogy pénzt, épületet, „infrastruktúrát” kaphassanak tőle. Az iskola világa azonban jórészt zárva maradt tőle, amint hogy Aczél előtt is. Ez az imponálóan nagy szektor (kétszáz ezer körüli volt a pedagógusok létszáma, bár ezt senki sem tudta pontosan, nem volt „pedagógus kataszter”) a maga szürkeségében és egyhangúságában mozdíthatatlannak látszott, még ha lassan süllyedt is. Reformok, újítások – botrányok, igazságtalanságok – csak a fölszínét karcolták, mint a vizet a tiszavirág. A Dombegyházak és Battonyák úgyszólván érintetlenek maradtak.

Kemenes főosztályának – benne az általam vezetett osztálynak, amelyet nagy büszkén oktatáspolitikainak nevezünk el – az lett volna a föladata, hogy fejlesztési stratégiát dolgozzon ki a minisztérium számára. Közvetlenül a miniszter alá voltunk rendelve, afféle „törzskari” szervezetben. A főosztály két osztályból állott – az oktatásin kívül volt egy művelődéspolitikai osztály (Szabó Imre vezette, később a pártközpontba ment át) – s az egész főosztályt, stílszerűen „művelődéspolitikainak” nevezték (ezzel megvalósítva lengeteg akadémiai javaslatunkat, hogy az oktatás is legyen egy tágon értelmezett művelődésirányítás része).

„Uraim, bukásunk biztos”, kezdte hetykén (némileg azért megszeppenve – a közeg még neki is új volt) nyitó főosztályi értekezletünket Kemenes, s milyen igaza is volt (1980 őszét írtuk). Azzal berohant Pozsgayhoz; ha elég késő volt már, akkor hívták és várták. Pozsgay persze nem Kemenes és a főosztály stratégiájára volt kíváncsi – stratégiája neki magának is lehetett -, sokkal, inkább az információira, főleg a gazdasági szférából. No meg a kapcsolataira. A terep Pozsgaynak is új volt, jóllehet ugyanazon épületben már az elmúlt öt évben is miniszterkedett, csakhogy magasabban, a negyediken. A „kultúra” – ahogy az oktatásügyön kívül az összes többi művelődést értették Nemzeti Múzeumtól és Nemzeti Színháztól (akkor épp nem volt) a képzőművészetekig és a zeneművészetig – hasonlíthatatlanul könnyebb szféra volt; főként „kézi vezérlést” (azaz személyes konzultációkat) igényelt. S ebben Aczél volt a nagy és sokkal befolyásosabb. Az oktatásügy – az óvodáktól az egyetemekig – más volt. Rövid oktatásügyi minisztersége alatt Pozsgay nem is tudta megközelíteni; megmaradt a harmadik emelet szürke és a negyedik emelet valamivel világosabb világában, a közoktatás és felsőoktatás főosztályvezetői kezében (ha ügyesen navigáltak).

Még mindig úgy gondoltam, hogy „törzskari szervezetben” dolgozom, s mert korábbról már ismertem, bejelentkeztem Pozsgayhoz. Írásaiból és előadásaiból közvetlennek és demokratának ismertem; most meghökkenett a „miniszteri rezidencia” új, katedrálüveges bejárata (efféle pompát manapság egy-két egyetemi rektort enged magának, az is csak hatalma csúcsán). Az előszoba után, ahol már üldögéltek, titkársági szoba következett, kopogtak a szorgos írógépek. Ez még nem a miniszter titkársága volt, hanem a miniszteri titkár titkársága (!). Ha odáig is bejutottam – viszonylag könnyen vettem az akadályt, előbbutóbb megszokja az ember -, akkor már komoly esély volt a miniszterhez is bejutni. Még nem volt ott; sietve érkezett (mindig késett reggel, és mindig este tízig, vagy még tovább maradt bent, el volt úszva az idővel). Utána mint valami szolga, két nagy aktatáskát cipelt a gépkocsi vezetője. Ez az én demokratikus (vagy csak áldemokratikus) ízlésemet annyira sértette, hogy nem is tudta fölszabadultan beszélni vele. Inkább előadásai és értekezletei szüneteiben kerestem vele a találkozót.

Miniszteri nyitóértekezletét a pesti Vigadóban tartotta (akkor javasoltam, hogy az egész minisztériumot áthelyezhetné a Vörösmarty térre, mosolyogva bólogatott). Előadónak, sőt szónoknak nagy volt. Kellemes orgánuma a hangerősítőn is átütött, meglelt vonalait távolabbról épp csak kiemelték a jelentőségét. Szép, hosszú, néha indázó mondatokban beszélt, sejtetésekkel és utalásokkal tartva folyamatosan fogva a hallgatóságot. Böven volt mondandója, főként a lengyel eseményekről. Várakozásom – és sokak várakozása – ellenére persze nem szolidaritásra szólított a lengyel mozgalomra (hogy is tehetne volna), inkább példának használta, amit kerülnünk kell. Ezt a tematikát visszatérően ismételte – hol jobban kifejtette, hol csak utalt rá – miniszteri értekezletein, ahová a művelődéspolitikai főosztály is meghívást kapott. A hosszú és keskeny tárgyaló asztalfőjén ülve – későbbi miniszterek, francia módra, az asztal hosszabb oldalának közepére ültek, ami demokratikusabbnak látszhatott, de figyelni sokkal fárasztóbb volt – kedvvel és kimunkáltan fejtegette a magyar utat. Mind lelkesültünk – de Pozsgay sietve távozott (egy közvetlen ajtó a háta mögött közvetlenül a dolgozószobájába vitt).

A „mértékadó pesti értelmiség” – amelyhez akkor kerültem közel – este a tévében faggatott. A riporter (tán Vitray, de nem vagyok benne biztos) Vitányit és Patakit hívta meg, az új művelődéspolitikai főosztályról engem. A vigadóbeli Pozsgay-beszéd tartotta lázban őket (Vitányi utolsó pillanatig susogta: még abba hagyhatjuk), megindult az adás. De nem beszélgetés volt, mint vártam, inkább faggatózás. Mit mondott? Hogy mondta, Miért mondta. Én, naiv módon, nem vettem észre semmit a beszédben, holott egyedül én voltam közülük a

Vigadóban. De aztán fölvilágosítottak, hogy tulajdonképpen mit is hallottam, és az mi mindent jelentett.

Az információk furcsa kanyarokkal értek hozzánk, a művelődéspolitikai főosztály zárt ajtajain keresztül (bár a dolgozószobámat én is átrendeztem, de abba beletörődtem, hogy az ajtómat Marika csukva tartsa – legalább ha hozzá jöttek látogatók). Nem lévén igazi pesti – nem ott iskoláztam, nem ott szervezkedtem, szinte csak most csöppentem bele – nekem minden vicc új volt (és sok vicc csakugyan új volt, még Kemenesnek is). Valaki – tán Koncz Gábor (hűséges jó barát) – szamizdatokat hozott; a szót is akkor ismertem meg. Az iskolában szörnyülködtünk volna, a főosztály munkatársai – különösen a kulturálisé – bennfentesen forgatták. Bibórol anyám révén tudtam, hogy ki – ők itt bennfentesen tárgyalták a börtönéveit és külföldön publikált tanulmányait. Az erdélyi kérdést én szinte családi titokként őrizgettem; ők itt a Ceausescu diktatúráról, tények alapján vitatkoztak; én Szelényit még az Akadémiáról ismertem, becsültem – ők Az értelmiség útját mint valami hiánycikket (mindenki tud róla, de csak kevesen látták) adták kézről-kézre.

Mi (vagy legalább is én) az oktatáspolitikai osztályon sértődötten bújtunk vissza koncepcióinkba és statisztikáinkba. Répássy Helga imponáló megjelenésével tetszett (túl sok közös témánk nem volt), Vámos Dóra a pontosságával és odaadásával közel került hozzám (többek közt mert nem szerette Kemenest, ahogy én sem); támaszom pedig, amikor ingadoztam, persze K volt a vidámságával és rendíthetetlen barátságával. Itt volt az ideje, hogy komolyra vegyük magunkat és mindazt a koncepcionálást, amit az Akadémián csak úgy csináltunk, mintha... de igazán senki sem vette figyelembe. Művelődési városközpontjainkat megpróbáltuk „tervezői nyelvre” lefordítani, és a VI. ötéves terv oktatáspolitikai koncepciójává tenni. Volt ebben minden – iskolabusztól az általános nevelési-művelődési központokig, körzetesítéstől és „visszakörzetesítéstől” a komprehenzív középiskoláig. Igyekeztünk úgy előadni, hogy a minisztériumban is, a tervhivatalban is megérthessék. A minisztériumi tisztviselők bólogattak (nem vettek bennünket komolyan a nyitott ajtóinkkal, főképp pedig azzal, hogy az egész valamilyen kutatóhelynek tekintettük, hozzá főosztályvezetői támogatással). Cravero azonban kikelt magából: „Honnan veszitek? Kivel van egyeztetve?” (A busz a Volán dolga lett volna, a körzetesítés a Minisztertanács Tanácsi Hivataláé, a komprehenzív iskola... és így tovább.) „Ez nem államigazgatás”, tette rá a végső pecsétet. Igaza volt.

*

Koncepcionálni jobb volt (lett volna), mint ügyintézni – a főosztály kezén ment át (Pozsgay oda utalta, s ha nem utalja, Kemenes akkor is átvette volna) az intézeti átszervezés. Jó pár volt belőle. A VI. ötéves tervre készülődve a Kádár-rendszer alapjai kérdőjeleződtek még meg (egyelőre csak tárgyalóasztaloknál vagy beszélgetések közben). Az eddigiekhez képest ez a „nagy várakozások” kora volt; s Pozsgay beléptével – sőt már előtte is – kisugárzott az Akadémiára és a háttérintézetekre (megutáltam ezt a szót). Rengett a föld addigi kedvenceim, a Pedagógiai Könyvtár, az OPI és az akadémiai kutatócsoport alatt; legalább is a tárgyalóasztalok mellett – egyik-másik mellett, például Esztergomban vagy Nyíregyházán, Szegeden biztosan, ahol én is ott voltam. A tárgyaló felek egymásra licitáltak merészségben és vízióikban: az Akadémiából tudományos ügyek minisztériuma, a Pedagógiai Könyvtár az OPI házikönyvtára, Szabolcsi Miklós (akkor az MTA irodalomtudományi Intézetének igazgatója) az OPI-ba; jó, de akkor a Felsőoktatási Kutató Központ (Rigó utca) a Tervgazdaságiba – és így tovább. Kemenes elemében volt; tárgyalt az építésügyi miniszterrel, elköltöztette a Tervgazdaságit; miközben Knopp András fölszámolta a Rigó utcai kutatót,

Polinszky és Zibolen nagy nehézségekkel összerakott intézetét, Pozsgay pedig (Aczél is figyelt és beavatkozott) régi évfolyamtársát, Gázsó Ferencet elhívta a Társadalomtudományi Intézetből, hogy új pedagógiai (oktatás-) kutatót szervezzen.

Csak kapkodtam a fejem. Olyan emberekről – sorsukról, pályafutásukról – akik az elmúlt években számomra meghatározók voltak – egy-két nap alatt kellett dönteni. S bár nem én döntöttem (engem csak megkérdeztek), arra gyorsan rájöttem, hogy egy megfelelő helyen közbeszúrt mondat, egy megfelelő alkalommal nyíló ajtó vagy elhelyezett megjegyzés emberek és intézmények sorsát fordíthatja meg. Az, hogy a Pedagógiai Könyvtárat ne vonják össze az OPI-val, sikerült megakadályozni, annál is inkább, mivel egyelőre nem volt hely az átköltöztetésére (akkor már múzeumi gyűjteménye is volt). Az OPI-t átszervezték (főiskolai rangját korábban elvesztette), Szabolcsit sikerült megnyerni főigazgatónak (amit a Fehér Könyvben tantervileg főzött, egye is meg); még nem fogta föl, hogy nem a miniszter vagy Aczél György beosztottja, hanem a közoktatási miniszterhelyettesé. A Rigó utcai kutató átalakítását azonban már nem lehetett visszacsinálni; Knopp András már hozzáfogott, Gázsó pedig nem akart felsőoktatási intézetet, nem az ő területe volt.

A szegény akadémiai kutató csoport csak úgy melleleg szűnt meg; nem hiszem, hogy sokan mentek volna a temetésére (nekem maga az Akadémia volt és maradt, jó és rossz arcával egyaránt). Horváth Márton és vele néhányan (főként neveléstörténészek) az ELTE Bölcsészkarára kerültek, garantált autonómiával, egy Csanád utcai átalakított lakásba (akkor ez vonzónak tűnt, később gettó lett belőle – „Minden megtörténhet, és mindennek az ellenkezője”, mondogatta riadtan, de riadtságát leplezve Horváth Márton. Mihály Ottó osztálya vagy az OPI-ba került, vagy ugyancsak az ELTE-re, ahol akkor a TTK-n is volt pedagógia tanszék (Salamon Zoltán). Bíró Kati, egykori szép tanárom, aki táncosan lépegetett papucscipőjében és fehér köpenyében, most engem kért, hogy segítsem őt az egyetemre, talán docensnek. Az én egykori osztályom már fél éve kezdett fölsozlan, amikor Inkei Péter (akkor épp Knoppot tanította angolra) a Rigó utcába ment át, s az aktuális átszervezésekről onnan informált minket; aztán én mentem át a minisztériumba, s velem az osztályról K. Benedek András is megjelent, Horváth Márton figyelmembe ajánlotta (én, a fontos kapcsolat...), ő és az osztály többi tagjai előbb a Rigó utcába kerültek, majd onnan a Victor Hugo utcában kötöttek ki. Gázsó Ferenc új intézetet alapított („kapott”, ahogy akkor mondták), oktatáskutatónak nevezte el (akkor hallottam először ezt a szót).

1980-81 turbulens fordulóján az OPI lépcsőjén mentem fölfelé, mint annyiszor. Az OPI olyan volt nekem (*mutatis mutandis*), mint gyerekkoromban Erdély: sohasem a hazám, mégis visszavágytam. Már nem főiskola volt, egyszerű minisztériumi „háttérintézet”, minisztériumi tisztviselők kedvükre rángathatták, tartása összetört, autonómiája odaveszett. „Nagy generációja” is eltávozott (Kiss Árpád hetvenéves korában, az átszervezés hírére nyugdíjazását kérte, Szarka József Nagy Sándor helyére került az vELTE Pedagógiai Intézetébe). Bár új arcok nyüzsögtek, nekem az OPI azért az OPI volt. A főigazgatói iroda ajtaja félig nyitva, a helyettes telefonált, kiszűrődött a beszéd. „Fogd rövidre!, pattogott parancsolóan (a szakképzésből helyezték át Kozma elvtárs megérkezett”. Megszégyenülten álltam meg egy pillanatra. Megérkeztem?

*

Fizikai rosszullét környékezett. Úgy éreztem, mint aki visszavonhatatlanul elvesztett valamit, az identitását, mondjuk, s azóta sem találja meg. „Fontos emberek” jártak hozzám, látogattak meg (Szépe az irodámat dicsérte, amit dolgozó szobából tárgyalóvá rendeztem át, Marika nem

kis megrökönyödésére falhoz fordítva az egész teret uraló íróasztalt). Kulcsár Kálmán, a megközelíthetetlen Szociológiai Kutató igazgatója, engem jelölt egy Unesco kiküldetésre Qatarba, az OPI főigazgatói irodájában haptákba álltak. S én vágyva néztem az áthelyezettek után. De jó nekik. Kutatók lehetnek, alkotó emberek, értelmiségiek. A Brit Nagykövetség kultúrattaséja ebédelni hívott (megismerni egy igazán fontos embert...), idegesen hagytam ott a Százévesben; ő udvariasan mosolygott: a szorgos hivatalnoknak az asztal mögött a helye”. „Behind your desk”, a három szó, de különösen a 'desk' úgy hangzott, mint amikor valakire rácsukják a börtönajtót.

É nem értette, én se, senki más se, hogy mi is a bajom. De hogy nagy bajom volt, annyi szent. Én még sohasem ittam – különösen nem szakmányban -, akkor inni kezdtem. Részegen (jó, kapatosan) tántorogtam haza Kőbányán Pokk Feri barátomtól, akihez É vigasztalódní lecipelt; nem találtam a járda végét, az úttest elejét. S ez még csak hagyján (ez se volt az), naponta könyörgőre fogtam, hogy É ne hagyjon egyedül a lakásban (előbb ment munkába, mint én). Egyedül szorongtam a lakásban, egy biztos pont, ahol talán nem kell félnem – de ott is kellett. Eszter látványosan elrontotta a bizonyítványát, mire az iskolának vége lett. Ráadásul – s tán ez volt a legrosszabb – váratlan erőre kaptam, s ezekben az eufórikus pillanatokban (egymásfél napig tartottak – megint lázasan intézkedni kezdtem. Elhatároztam, hogyan renedezem át az aktuális munkámat, az időszerű előterjesztést, a javaslandó áthelyezéseket. Aztán váratlanul visszahullottam a sötétbe. Ha megfigyelem magam, gondoltam, az segít: „periódusokat” különítettem el, naplót írtam. Segítség nem volt – senki sem segített. Körülöttem az élet ment tovább, közönyösen.

K lett a megmentőm – pontosabban egy távirat, amelyet ő küldött Szarvasra. 1981 nyarán boldogtalanul üldögéltem az íróasztalnál (nemrég vettük, hogy Szarvason is legyen egy, apósom, a rendes, nagyon megszerette, én is mellé ülhettem). Az intézeti kiadványainkat rendeztem „sajtó alá”, azaz megpróbáltam átnézni mindazt, amit az Iskolakutatás sorozatban (féllegális, nem regisztráltatott) addig közzétettünk. Zörgettek az ablakon, a postás volt, táviratot hozott. Táviratoktól és ajánlott levelektől ódzkodtam, mióta az egyházzal koinfliktusom támadt; most – rosszabb nem jöhet már – kibontottam. „Pozsgayt áthelyezték, a főosztály megszűnt”, írta Mezőtúrról K. Munkanélkülivé lettem, boldogan.